

**ЖАНЫБАРЛАРДАГЫ
ЖАН АЯБАСТЫКТАР
ЖАНА
АКЫЛДУУ КЫЙМЫЛ-
АРАКЕТТЕР
CANLILARDAKİ
FEDA KARLIK
VE
AKILCI DAVRANIŞLAR**

**ХАРУН ЯХЬЯ
(АДНАН ОКТАР)
HARUN YAHYA
(ADNAN OKTAR)**

ISBN 975-7986-86-0

1. Baskı: İstanbul, Ağustos 1999
2. Baskı: İstanbul, Nisan 2006
3. Baskı: İstanbul, Şubat 2009

ARAŞTIRMA YAYINCILIK

Talatpaşa Mah. Emirgazi Caddesi
İbrahim Elmas İşmerkezi A Blok Kat 4 Okmeydanı – İstanbul
Tel: (0 212) 222 00 88

Baskı: Entegre Matbaacılık Sanayi Cad.
No: 17 Yenibosna-İstanbul
Tel: (0 212) 451 70 70

МАЗМУНУ

Киришүү

Эволюция теориясынын маанилүү туюктарынын бири:
Жаныбарлардын кыймыл-аракетиндеги аң-сезим

Жаныбарлардын «үй-бүлөдөгү» жан аябастыктары

Жаныбарлар арасындагы достук жана кызматташтык

Жыйынтык

Эволюция жаңылыштыгы

ОКУРМАНГА

Автордун эмгектеринде эволюция теориясынын кыйрашына атайын орун беришинин себеби – бул теориянын ар түрдүү динге каршы бир философиянын негизин түзүгөндүгүндө. Жаратылуу жана натыйжада Аллахтын бар экендигинен баш тарткан дарвинизм 140 жылдан бери көптөгөн адамдардын ыйманын жоготушуна же жүрөктөрүндө күмөн жаралышына себеп болуп келди. Ошондуктан, бул теориянын бир калп экендигин ачык далилдөө - абдан маанилүү ыймандык милдет. Бул маанилүү кызматтын бардык адамдарга жеткирилиши зарыл.

Дагы бир белгилей кетчү жагдай – бул китептердин мазмуну менен байланыштуу. Автордун бардык китептеринде ыйман темалары Куран аяттары негизинде түшүндүрүлүүдө, адамдар Аллахтын аяттарын үйрөнүүгө жана жашоого чакырылууда. Аллахтын аяттары менен байланыштуу бардык темалар окурмандын акылында эч кандай күмөн же суроо белгиси жаралбай турган негизде түшүндүрүлүүдө.

Түшүндүрүүдө колдонулган чынчыл, жөнөкөй баян китептердин жаш-кары дебей бүт адамдардын оңой түшүнүшүнө шарт түзүүдө. Таасирдүү жана жөнөкөй баян колдонулган китептер - «бир токтобой окулчу» китеп өзгөчөлүгүнө ээ. Динден баш тартуу бойунча өжөрлүк көрсөткөн адамдар да бул китептерде түшүндүрүлгөн чындыктардан таасирленүүдө жана түшүндүрүлгөндөрдү калпка чыгара албай келет.

Бул китеп жана автордун башка эмгектерин окурмандар жалгыз окуса да, маектешүү чөйрөсүндө окушса да болот. Бул китептенден пайдаланууну каалагандардын чогуу маек курушу, тажрыйба жана пикирлерин ортого койушу пайдалуу болот.

Ошондой эле, жалаң гана Аллахтын ыраазычылыгы үчүн жазылган бул китептердин таанылышы жана окулушуна себепчи болуу да чоң кызмат болмокчу. Себеби автордун бардык китептеринде далил жана ишендирүү тарабы абдан күчтүү. Ушул себептен динди түшүндүрүүнү каалагандар үчүн эң эффективдүү ыкма – бул китептерди окууга башка адамдарды да үндөө болмокчу.

Бул эмгектерде башка кээ бир эмгектерде байкалчу жазуучунун жекече ойлору, шектүү булактарга таянган сөздөрү, ыйык нерселерге болгон керектүү адап жана урматка көңүл бурбаган баяндар, үмүтсүз, күмөн жаратуучу түшүндүрүүлөрдү жолуктурбайсыз.

АВТОР ЖАНА ЭМГЕКТЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Эмгектеринде Харун Яхья атын колдонгон автор (Аднан Октав) 1956-жылы Анкарада (Түркия) төрөлдү. Башталгыч, орто мектеп жана лицейди Анкарада бүтүрдү. Андан соң Стамбул Мимар Синан университетинин Көркөм өнөр факультетинде жана Стамбул университети Философия бөлүмүндө билим алды. 1980-жылдардан бери ыйман, илимий жана саясий темаларда көптөгөн эмгектер даярдады. Мындан тышкары, автордун эволюция теориясынын жактоочуларынын алдамчылык ыкмаларын, алардын жактаган нерселеринин (эволюция теориясынын) туура эместигин жана Дарвинизмдин кандуу идеологиялар менен болгон караңгы (жашыруун) байланыштарын ортого койгон абдан маанилүү эмгектери бар.

Харун Яхьянын эмгектери дээрлик 30000 сүрөттү камтыган жалпысы 45000 беттик бир эмгектер жыйнагынан турат жана бул эмгектер жыйнагы дүйнөнүн 60 тилине которулган.

Автордун эмгектеринде колдонгон аты чындыктан баш тартуучу пикирлерге каршы күрөшкөн эки пайгамбардын урматына, алардын атын эскерүү үчүн Харун (Муса пайгамбардын жардамчысы) жана Яхья (Иса пайгамбардын жардамчысы) аттарынан куралган. Автор тарабынан китептеринин сыртында колдонулган Расулуллахтын мөөрүнүн колдонулушунун символикалык мааниси – китептердин мазмуну менен байланыштуу. Бул мөөр Куран-ы Керимдин Аллахтын акыркы китеби жана акыркы сөзү, Пайгамбарыбыз (С.А.В.)дын да хатем-ул анбия экендигин көрсөтөт. Автор жарыкка чыккан бардык эмгектеринде Куранды жана Расулуллахтын (С.А.В.) сүннөтүн өзүнө жол көрсөткүч кылууда. Ушундай жол менен баш тартуучу философия системаларынын бардык негизги жактаган нерселерин бир бирден жыгууну жана динге каршы багытталган каршы пикирлерди толугу менен оозун жабуучу «акыркы сөздү» айтууна максат кылууда. Абдан терең акыл (хикмат) ээси жана идеалдуу инсан Расулуллахтын (С.А.В.) мөөрү бул акыркы сөздү айтуу ниетинин бир дубасы катары колдонулуп келүүдө.

Автордун бардык эмгектериндеги орток, негизги максат – Куранга чакырууну бүт дүйнөгө жеткирүү, мындай жол менен адамдардын Аллахтын бар экендиги, жалгыздыгы жана акырет сыяктуу негизги ыйман темалары жөнүндө ой жүгүртүүлөрүнө түрткү болуу жана чындыктан (Аллахтан) баш тартуучу системалардын чирик фундаменттерин жана туура эмес иш-аракеттерин ачыкка чыгарып, адамзатка көрсөтүү.

Харун Яхьянын эмгектери Индиядан Америкага, Англиядан Индонезияга, Польшадан Босния-Герцоговинага, Испаниядан Бразилияга чейин дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жактырылуу менен окулууда. Англис, француз, немец, италия, испан, португалия, урду, арап, албания, орус, босния, уйгур, индонезия тилдери сыяктуу көптөгөн тилге которулган бул эмгектер Түркия сыртында да көптөгөн китеп окуучулар тарабынан окулуп келүүдө.

Дүйнөнүн бардык тараптарында окурмандардын көңүлүнөн орун алган бул эмгектер көптөгөн адамдардын ыйманга келишине, башкаларынын ыйманынын тереңдешине себепчи болууда. Китептерди окуп, анализдеген ар бир адам бул эмгектердин терең акыл, кыска-нуска, оңой түшүнүлө турган жана чын жүрөктөн чыккан сөздөр экендигин, акыл жана илимге таянгандыгын байкашууда. Бул эмгектер – ылдам таасир берүү, так натыйжа жаратуу, талашсыз жана толук илимий болуу өзгөчөлүктөрүнө ээ. Бул эмгектерди окуган жана булар жөнүндө терең ойлонгон адамдар материалисттик философия, атеизм жана

ар кандай адашкан ой-пикир жана философиялардын чындыктан алыс экенин байкай алышат. Муну түшүнгөндөн кийин материализмди жактагандар ызалык, өжөрлүктөрү айынан гана жакташат, себеби илимий тараптан материализм жокко чыгарылды. Заманыбызда бардык чындыктан баш тартуучу агымдар Харун Яхья эмгектеринен илимий, идеялык жактан толук жеңилген абалда.

Шек жок, мындай өзгөчөлүктөр – Курандын терең мазмундуулугу жана өзгөчө баяндоосунун натыйжасы. Автор бул эмгектери менен мактанууну максат кылбайт, жалаң гана Аллахтын адамдарды туура жолго салуусуна себепчи болуу ниетинде. Мындан тышкары, бул эмгектердин жарыкка чыгып, таралышында акча табуу максат кылынбайт.

Бул чындыктарды эске алсак, адамдардын байкабаган чындыктарды байкашын камсыз кылган, алардын туура жолду табышына жардамчы болгон бул эмгектерди окууга үндөөнүн абдан маанилүү бир кызмат экендиги жакшы түшүнүктүү болот.

Бул баалуу эмгектерди таанытуу ордуна, адамдардын башын айланткан, пикирлерде кайчылаштыктар, күмөндөр жараткан, ыйманды куткарууда күчтүү жана так бир таасири болбогон демейки, монотондуу китептерди жайылтуу эмгек жана убакыт жоготуусуна алып келет. Негизги максат ыйманды куткаруу эмес, автордун адабий күчүн көрсөтүү болгон эмгектердин күчтүү таасирдүүлүккө жетиши кыйын. Бул бойунча шектенүү жаралгандар бар болсо, Харун Яхьянын эмгектеринин максатынын динсиздик менен күрөшүү жана Куран ахлагын жайуу гана экендигин бул кызматтын таасири, ийгиликтери жана окурмандардын ыраазы болгонунан байкашса болот.

Дүйнөдөгү зулум жана баш аламандыктар, Мусулмандар көрүп жаткан азаптардын негизги себебинин динсиздик пикирлеринин дүйнөдөгү өкүмчүлүгүнүн натыйжасы экендигин билүү зарыл. Бул абалдан кутулуу үчүн динсиздикти илим менен жеңүү, ыйман акыйкаттарын, чындыктарын ортого койуу жана Куран ахлагын адамдар түшүнө ала турган деңгээлде түшүндүрүү зарыл. Зулумдук, согуштар күчөгөн азыркы күндө бул кызматтын колдон келишинче ылдам болушу айдан ачык. Болбосо кеч болуп калышы мүмкүн.

Бул маанилүү кызматта алдыңкы ролду аркалаган Харун Яхья эмгектери, Аллахтын буйругу менен, XXI кылымда дүйнө инсандарын Куранда сүрөттөлгөн бейпилдик жана тынчтыкка, чынчылдык жана адилеттүүлүккө, сулуулук жана бактылуулукка жеткирүүгө бир себепчи болмокчу.

КИРИШУУ

Чарльз Дарвин чыгарган эволюция теориясы учурда илим дүйнөсүндөгү абройун абдан бат жоготту. 20-кылымдын баштарында материалисттик чөйрөлөр тарабынан колдоого алынган жана адамдарга илимий бир чындык сыяктуу пропаганда кылынган бул теориянын жараксыз экендиги эми толук ачыкка чыкты. Бул жерде эң негизги фактор 20-кылымда эволюция теориясы менен жакын байланыштуу болгон микробиология, биохимия, палеонтология сыяктуу илим тармактарындагы жетишкендиктер болду. Бул илим тармактарындагы жетишкендиктер натыйжасында жандуулуктун эволюция теориясы айткандай кокустуктар менен, бири-биринен эволюциялашып пайда болушунун эч мүмкүн эмес экендиги аныкталды (тереңирээк маалымат үчүн «Эволюция жаңылыштыгы» бөлүмүн караңыз).

Кулаган бул теория жандуулуктун келип чыгышы менен байланыштуу догмаларына эч кандай илимий далил алып келе албаган сыяктуу, жандуулар ээ болгон сансыз кереметтүү өзгөчөлүктөрдүн тамыры жөнүндөгү суроолорду да жоопсуз калтырат. Эволюционисттерди тунгуюкка такаган мындай темалардын бири – бул китептин темасы болгон «жандуулардагы жан аябастык, башкалар үчүн өздөрүн курмандыкка чалышы».

Табиятта биз көп кездешкен жан аябастыктар, жандуулар арасындагы достук жана кызматташтыкка таянган мамилелер, боорукердикке толгон кыймыл-аракеттер... Булардын баарынын эволюция теориясы үчүн маанилүү жана чечилбес көйгөйлөр болушунун себеби эмне?

Дарвин эволюция теориясын чыгарганда, догмаларын түпкүрүндө эч кандай эволюция кылуучу күчү болбогон бир механизмге таяндырган эле: **табигый тандалуу**. Дарвиндин көз-карашы боюнча, бүт жандыктардын атасы бир эле жана жашаган чөйрөсүнүн шарттарына ылайыкташуулары натыйжасында бири-биринен айырмалуу абалга келишкен эле. Жашаган чөйрөлөрүнө эң жакшы ылайыкташкандар өздөрү жетишкен өзгөчөлүктөрүн кийинки урпактарга өткөрө алышмак. Ошондуктан, күчтүүрөөк жана чөйрө шарттарына жакшыраак ылайыкташа алган индивиддер жок болуудан кутулушмак. Дарвиндин мындай гипотезалары табиятта бир «жашоо согушу» бар, бул согушта күчтүүлөр жеңип, алсыздар эзилип жок болот деген көз-карашты жактап жаткан эле. Дарвиндин бир жакын досу жана эволюция теориясынын эң күчтүү жактоочуларынын бири болгон Жулиан Хакслей (Julian Huxley) табиятты мындай сыпаттаган эле:

Бул аренада алсыздар менен жөндөмсүздөрдүн элениши (жок болушу), күчтүүлөр менен жөндөмдүүлөрдүн эгемендиги (башкарышы) сөзсүз.¹

Табият чындап эле эволюционисттер жактагандай бир гана күчтүүлөр жеңген, алсыздар эзилип жок болгон, өзүмчүлдүк жана абдан күчтүү бир жашоо күрөшү өкүмчүлүк кылган бир жерби?

Бул суроонун жообун табияттагы жашоого байкоо жүргүзүү менен берүүгө болот. Табиятта албетте жандуулар азыктануу үчүн же коопсуздуктарын камсыз кылуу үчүн аракет кылышат. Ар бир жаныбар жашоосун улантуу үчүн аңчылык кылууга мажбур же өзүн коргоо үчүн кол салууга барышы мүмкүн. Бирок табият бир гана мындай көрүнүштөрдөн турбайт. Табиятта жандуулардын көпчүлүгү балдары же үй-бүлөлөрү үчүн кээде тобундагы башка жандуулар, ал тургай башка түрлөр үчүн таң калыштуу жан аябастыктар көрсөтүшүп, өз жандарын аяшпайт. Жан аябастык менен бирге кызматташтык, достук, бири-биринин кызыкчылыгын көздөө сыяктуу өзгөчөлүктөр жаныбарлар ааламында көп кездешет.

«Табият бир гана согуш мекени» деген догманы жактаган эволюция теориясы жаныбарлар ааламындагы мындай жан аябастык мисалдарын эч түшүндүрө алышпайт. Табияттагы жашоо эволюция теориясынын негизги догмасын апачык жана толугу менен жараксыз кылат. Эволюция теориясы душмандарынан качып кутулган бир зебранын эмне үчүн кайра артка кайтып душмандары тарабынан курчалган башка зебраларды, болгондо да өз өмүрүн коркунучка салып, куткарганын эч качан түшүндүрө албайт. Же болбосо, эмки бөлүмдөрдө тереңирээк карала тургандай, жумурткаларын жашата алуу үчүн өлүмгө да ыраазы болуп, жээкке чыккан атерина балыктарынын мындай кыймыл-аракеттери эмне үчүн табигый тандалуу менен эленип жок болбоду деген суроого жооп бере албайт.

Жаныбарлардагы жан аябастык жана кызматташтык мамилелери эволюция теориясынын жараксыз экендигин дагы бир жолу жана дапдаана көрсөтүү менен бирге, маанилүү бир чындыктын да далилдерин ортого коюуда: бүт ааламдын Улуу бир Жаратуучу тарабынан жаратылгандыгын жана ар бир жандыктын Жаратуучусу болгон Аллахтын илхамы менен кыймыл-аракет жасагандыгын.

Эмки бөлүмдөрдө акылы жана аң-сезими жок жаныбарлардын укмуштуу жана таң калыштуу кыймыл-аракеттеринин бир бөлүгүн окуйсуз. Акылдуу жана абийирдүү ар бир адам мындай кыймыл-аракеттердин бир гана бардык жандыктардын өкүмдары болгон Аллахтын күчү жана көзөмөлү менен болушу мүмкүн экенин оңой гана түшүнөт. Себеби Аллах Куранда да билдиргендей:

Силердин жаратылууңарда жана көбөйтүп-жайган жандууларда так илим менен ишенген бир коом үчүн аяттар бар. (Жасия Сүрөсү, 4)

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫН МААНИЛҮҮ ТУЮКТАРЫНЫН БИРИ: ЖАНЫБАРЛАРДЫН КЫЙМЫЛ-АРАКЕТИНДЕГИ АҢ-СЕЗИМ

Жер бетинде аң-сезимге жана акылга ээ болгон жандык – бул адам гана. Дене өзгөчөлүктөрү менен бирге, адамды башка жандыктардан айырмалаган эң маанилүү өзгөчөлүгү – бул аң-сезими жана акылы ага берген жөндөмдөр. Булар таразалоо жана сындоо жөндөмү, ойлонуу, план түзүү, бир канча баскычты алдын-ала болжолдоо, окуяларга карата чара көрүү, андап-түшүнүү, бир максат үчүн аракет кылуу сыяктуу толугу менен адамга тиешелүү өзгөчөлүктөр. Табияттагы башка жандыктар болсо мындай аң-сезимге жана акылга ээ эмес. Ошондуктан, алар план курат, алдын көрө алышат, ал тургай инженерлер араң жасаган эсептөөлөрдү жасап ишке ашырышат, кандайдыр бир темада чечим алышат деп ойлоо туура эмес болот.

Андай болсо, табиятта абдан көп кезиккен акылдуу жана аң-сезимдүү кыймыл-аракеттерди кантип түшүндүрүүгө болот? Мындай акылдуулукту жана аң-сезимди көрсөткөн жандыктардын кээ бирлеринин бир мээси да жок... Бул суроонун жообун берүүдөн мурда жаныбарларда кездешкен аң-сезимдин жана акылдын натыйжасы болгон кыймыл-аракеттерден бир канча мисал келтирүү суроонун маанилүүлүгүн түшүнүү үчүн пайдалуу болот.

Тосмо (дамба) инженерлери – кундуздар

Кундуздар (бобр) чыныгы бир инженер сыяктуу эсептөөлөр жасашат жана уста бир курулуш жумушчусу сыяктуу иштешип, кереметтүү бир долбоорго ээ уялар курушат. Мындан тышкары, кереметтүү усталык менен уясын кура турган агын суунун ылдамдыгын кесе турган тосмолор курушат. Бул үчүн болсо абдан кыйын жана көп баскычтуу жумуштарды кылышат. Эң алгач, бир тараптан азыктануу, экинчи тараптан тосмонун жана уянын курулушунда колдонуу үчүн көп санда устун жана бутак топтоо керек. Бул үчүн дарактарды тиштери менен кемиришип жерге жыгышат. Бирок бул кесүү процесси учурунда маанилүү бир эсептөө жасашаары байкалган: кундуздар көбүнчө шамалдар суунун жээгин көздөй соккон жерлерде иштөөнү тандашат. Ушундайча кундуздар кемирген дарактар суу тарапка жыгылат жана бул кундуздардын устундарды ташуусунда чоң жеңилдик болот.

Кундуз уялары абдан тыкан бир долбоорго ээ. Ар бир кундуз уясында суунун астынан кирген эки эшиги, суунун деңгээлинен бир аз өйдөдө бир тамактануу бөлмөсү, бир аз өйдөрөөк бир деңгээлде кургак бир уктоо бөлмөсү жана бир желдеткич канал болот.

Кундуздар топтогон материалдарын үстү-үстүнө жыйып, уяларынын сырткы тарабын жасашат. Бирок бул материал жыйындысында эч кандай тешик же жарака калбашына абдан маани беришип, бутактар же ылай менен буларды жабышат.

Бул уяны түзгөн материал уяны эрозиядан сактайт жана сууктан коргойт. Кышында калың кар басып калгандыктан, сырттагы температура -35°C ка чейин түшсө да, уянын ичиндеги температура тоңуу

чекитинен өйдө болот. Кундуздар, мындан тышкары, кышкысын азыксыз калбаш үчүн уяларынын жанында жашыруун бир суу-асты азык кампасы даярдашат.

Ал ортодо кундуздар бири-бирине желелер менен байланган, туурасы 1 метрдей болгон каналдарды ачышат жана бул каналдар жардамы менен жүздөгөн метр алыстыктагы кургак жана өйдөрөөк аймактарга чыга алышат. Мындай суу каналдарынын негизги максаты – бул кундуздардын азык ала турган дарактарга жете алышы.

Кундуздар курган тосмолор да өсүмдүктөр жана таштардын жыйындысы аркылуу уянын курулушуна окшош бир ыкма менен жасалат. Кундуздар эки жээк арасында узун үч бурчтуу бир бутак жыйындысы курганга чейин бутактарды бири-бирине байлашат. Материал топтоо жана жаракаларды толтуруу үчүн жыйындыны тырмышып ашышып, агымга карама-каршы багытта иштешет. Суу тосмону ашкан же кычыктардан өткөн жерлерге ылай же бутак кошушат. Натыйжада тосмо тайыз бир агын сууну терең бир көлмөгө айлантат. Бул болсо кундуздарга кышкысын жей турган азыктарын кампалай турган бир мекен болуп берет, сүзө ала турган суунун көлөмүн чоңойтуп, азык жана курулуш материалдарын ташууну жеңилдетет. Мындан тышкары, уяларынын да коопсуз бир «үй» болушун камсыздайт. Ороолор менен курчалган мунаралар сыяктуу кундуздардын үйүнө кол салуу да дээрлик эч мүмкүн эмес.²

Бул жерде кыскача баяндалган кундуздардын мындай кыймыл-аракетинин ар бир баскычы өзүнө акыл, план, эсептөө жана маалыматты камтыйт. Бирок бул өзгөчөлүктөрдүн баарын кундуздарга тиешелүү деп ойлоо, албетте, логикага сыйбайт. Себеби кундуз – бул аң-сезими жок, ошондуктан эч кандай акылдуу аракет кыла албаган бир жаныбар. Демек, кундуздун мындай иш-аракеттеринин булагы эмне деген суроого жооп табуу керек. Мындай акыл жана план кундуздун өзүнө тиешелүү эмес болсо, анда кимге тиешелүү? Албетте, кундуздардын жана эмки беттерде карала турган бардык жаныбарлардын жогорку өзгөчөлүктөрүн жараткан, аларга акылдуу пландар жасаткан, аларды жараткан жана булардын баарын илхам менен буйрук кылган – бул чексиз акыл жана кудурет ээси болгон Аллах.

Бир канча баскычтуу план кура алган император курту

Албетте, табиятта бир гана кундуздар акылдуу кыймыл-аракеттер көрсөтүшүп, план жана эсептөөлөр жасашпайт. Бул багытта ийгиликке жеткен сансыз жандуулардын бирөөсү – бул, кундуздан бир топ кичинекей жана андан эң кичине бир аң-сезим жана мээ күтпөй турганчалык болгон бир курт түрү. Бул – император жибегин өндүргөн курт.

Личинка доорун башка курттар сыяктуу була ичинде өткөргөн бул курт личинкадан чыккан соң үстүн бир жалбырак менен жаап, өзүн жашырат. Курттун мындай жашынуу жумушун аткарышы мурдатан аныкталган абдан акылдуу бир пландын натыйжасы жана ар бир баскычы жөндөм талап кылат. Себеби жашыл, жаш бир жалбырак бүгүлбөгөндүктөн, курттун үстүн коргоочу бир кабык сыяктуу жаба албайт жана курттун бул көйгөйдү ушул абалында чечиши керек болот. Курт мындай алгачкы көйгөйдү акылга келе турган эң жөнөкөй, бирок максатка эң ылайыктуу жол менен чечет. Алгач жалбырактын сабын тиштеп үзөт. (Бирок андан мурун жалбырак жерге түшүп кетпесин деп аны жибегин менен бутакка бекем байлайт.) Мунун натыйжасында жалбырак сөзсүз куурап баштайт жана бир аз мөөнөттөн кийин тырышат. Кургаган бир жалбырак ошол эле учурда оролот дагы. Ушунун урматында бир канча сааттан соң курт ичине кире ала турган идеалдуу бир жалбырак түтүгүнө ээ болгон болот.

Бир караганда, бул курт бир катар акылдуу аракеттерди жасап, өзүнө коопсуз бир жер даярдады деп ойлошуңуз мүмкүн. Бул туура, бирок курт кургак бир жалбырактын ичине жашынуу менен ошол эле учурда өзүн оңой бир жем да кылып алган болот. Себеби кургак бир жалбырак дайыма түсү менен өзгөчөлөнүп, канаттуулардын көңүлүн өзүнө көбүрөөк бурат жана бул болсо курттун өлүмү дегенди билдирет.

Бул жолу курт дагы бир жол табат жана өзүн канаттуулардын көңүлүн бура турган бир жем болуудан куткарат. Курт бул көйгөйдү бир математик катары ыктымалдуулук эсебин жасоо аркылуу чечет; ичине кире турган жалбырактан башка беш-алты жалбыракты да ошондой кылат жана аларды ичине жата турган жалбырактын айланасына кайра эле өзүнүн жибеги менен байлайт. Натыйжада бутакта бир даана эмес, алты-жети даана кургак жалбырак болгон болот жана булардын бирөөсүндө гана курт жашырынган. Башкалары болсо бош тузактар. Бир канаттуу келип, кургак жалбырактарга багытталса, куртту таап жеш ыктымалдуулугу $1/6$ болот.³

Булардын баарынын аң-сезимдүү кыймыл-аракеттер экендиги апачык. Бирок микроскопиялык бир мээси жана абдан жөнөкөй бир нерв системасы бар бир курттун мынчалык аң-сезимдүү, пландуу жана акылдуу кыймыл-аракеттер жасашы мүмкүнбү? Бул курттун бир канча баскычты алдын-ала ойлоно тургандай бир ой жүгүртүү жөндөмү жок да. Курттун муну башка бир курттан үйрөнүү мүмкүнчүлүгү да жок. Негизи аны күткөн коркунучтар бар экенин да билбейт. Андай болсо душмандарды жаңылтуу пикиринин ээси ким?

Бул суроолорду бир эволюционист илимпозго узатсаңыз, эч качан сизге ачык жана так бир жооп бере албайт. Бирок эволюционисттер абдан чарасыз калганда, корголонгон бир түшүнүк бар: **инстинкт**. Эволюционисттер жаныбарлар мындай кыймыл-аракеттерди инстинкттери менен жасашат дешет. Бул учурда эң биринчи жаралган суроо – бул инстинкттин аныктамасы. Жаныбарлардын мындай кыймыл-аракеттери инстинкттин негизинде болгон болсо, мисалы бир курттун жалбыракты кесип, үстүн жабышы үчүн аны түрткөн бир механизм же болбосо бир күч болушу керек. Же болбосо ошол эле күч кундуздарды тосмолор жана уялар курушу үчүн «түртүшү керек». Жана бул механизм же күч, атынан да көрүнүп тургандай, жандуунун ичинде бир жерлеринде болушу керек.

Инстинкттин тамыры (негизи) эмне?

«Инстинкт» сөзү эволюционист илимпоздор тарабынан жаныбарлардын туулгандан баштап эле ээ болгон (тубаса) кээ бир кыймыл-аракеттерин атоо үчүн колдонулат. Бирок жаныбарлар бул инстинктке кантип ээ болушту, инстинкт менен жасалган бир кыймыл-аракет алгачкы жолу кантип пайда болду жана бул кыймыл-аракеттер урпактан урпакка кантип өткөрүлүп жатат деген суроолорго эч жооп жок.

Эволюционист генетик Гордон Раттрай Тейлор (Gordon Rattray Taylor) *The Great Evolution Mystery* аттуу китебинде инстинкттер менен байланыштуу мындай туюкту мындайча мойнуна алууда:

Инстинкттик бир кыймыл-аракет башында кантип пайда болууда жана бир түрдө генетикалык жактан кантип жайгашууда деп сурасак, бул суроого эч кандай жооп ала албайбыз.⁴

Гордон Тейлор сыяктуу мойнуна ала албаган кээ бир эволюционисттер болсо бул суроолордон бүдөмүк, чынында эч мааниси жок жооптор менен кутулууга аракет кылышат. Эволюционисттер боюнча,

инстинкттер – бул жандуулардын гендерине программаланган кыймыл-аракеттер. Бул түшүндүрмө боюнча, мисалы бир бал аары абдан укмуштуу жана бир математика керемети болгон алты бурчтуу уюгун инстинкти менен жасайт. Б.а. жер бетиндеги бардык бал аарыларынын гендеринде кемчиликсиз абалда алты бурчтуу уюк куруу инстинкти программаланган.

Бул жерде акылы жана логикасы бар ар бир адамда мындай бир суроо жаралат: эгер жаныбарлар кыймыл-аракеттеринин көпчүлүгүн ушундай кылууга программалангандыктан жасап жатышса, аларды ким программалаган? Эч кандай программа өзүнөн-өзү пайда болбойт. Ар кандай программанын сөзсүз бир программисти болушу керек.

Эволюционисттер, бул суроого бере турган бир жооп таба албаган сыяктуу, бул жөнүндөгү китеп макалаларда мындай бир көз бойомчулук колдонушат: бүт жандууларга алар ээ болгон өзгөчөлүктөрдү «табият эне» берди дешет. «Табият эне» болсо биз билген таш, топурак, суу, дарак, өсүмдүк ж.б.дан турат. Булардын кайсынысы жандууларга аң-сезимдүү жана акылдуу кыймыл-аракеттерди жасата алат болду экен? Табияттын кайсы бөлүгү жандууларды программалоо үчүн талап кылынган акыл жана жөндөмгө ээ? Табиятта көзгө көрүнгөн нерселердин баары жаратылган жана ошондуктан жаратуучу боло албайт. Кайсы акылы бар адам бир атайын бойок менен тартылган сүрөттү көргөндө, «бойоктор кандай кооз бир сүрөт тартышыптыр» деп айта алат? Албетте, бул такыр акылга сыйбас бир пикир болот. Андай болсо өздөрү да жаратылган, эч кандай акылы жана аң-сезими жок нерселерди жаратуучу деп атоо, алар башка жандууларды акыл жана аң-сезим менен кыймыл-аракет кыла турган кылып программалап койгон деп айтуу да ушул сыяктуу эле акылга сыйбайт.

Бул жерде абдан маанилүү бир чындыкты көрөбүз: бул жандуулар ээ болгон мындай өзгөчөлүктөрүн өз акылдары менен таап жасашкан эмес жана бул жандуулар бул өзгөчөлүктөрү менен бирге туулушкан, демек бул өзгөчөлүктөрдү аларга берген, аларды ушундай кыймыл-аракеттерди кыла турган абалда жараткан Улуу бир Акыл жана Илим Ээси бар. Бүт табиятта биз кездешкен мындай акылдын жана илимдин ээси да – бул, албетте, Аллах.

Аллах Куранда бал аарыны мисал келтирүү менен, ал кылган акылдуу кыймыл-аракеттерди ага Өзүнүн илхам кылганын билдирүүдө. Б.а. эволюционисттер «инстинкт» деп атаган же «жаныбарлар муну жасоого программаланышкан» деп түшүндүрүүгө аракет кылган нерсе – бул чынында Аллахтын илхамы. Бул чындык Куранда мындайча билдирилет:

Раббиң бал аарысына вахий кылды: тоолордо, дарактарда жана алар курган үйлөрдө өзүңө үйлөр кур. Кийин мөмөлөрдүн баарынан же, ушундайча Раббиң сага жеңил кылган жолдор менен жүр-уч. Алардын курсактарынан ар кандай түстөрдөгү шербеттер чыгат, анда адамдар үчүн бир шыпаа бар. Шек жок, ойлонгон бир коом үчүн чындыгында мында аяттар бар. (Нахл Сүрөсү, 68-69)

Эволюционист илимпоздор Аллахтын бар экенин жокко чыгаруу максатында бул апачык чындыкты байкамаксан болушат. Негизи бул жандыктардын кыймыл-аракеттерин түздөн-түз өздөрү изилдешүүдө жана бул кыймыл-аракеттердин түшүндүрмөсүн издешүүдө. Жана баары мындай кыймыл-аракеттерди эволюция теориясы менен түшүндүрүү мүмкүн эместигин билишет. Учурда эволюционист илимпоздор тарабынан жаныбарлардын кыймыл-аракеттери менен байланыштуу даярдалган кандай гана китепти же

макаланы окубаңыз дайыма окшош сүйлөмдөрдү көрөсүз: «...муну кылуу жогорку деңгээлдеги бир акылды талап кылат. Бирок жаныбарлар мындай акылы жок туруп, муну кантип жасай алышууда? Бул илим жооп бере албаган бир суроо.»

Жогоруда мисал келтирилген император куртунун кыймыл-аракеттери жөнүндө атактуу эволюционисттерден Хоймар фон Дитфуртун (Hoimar Von Dithfurth) жоромолдору эволюционисттердин жаныбарлардын кыймыл-аракеттериндеги аң-сезим жөнүндөгү жоромолдорунун классикалык бир мисалы боло алат:

Жаңылтуучу окшошторду (башка кургак жалбырактарды) аңчынын алдына коюп, жашынууга болоору жөнүндөгү пикирдин, **адамды таң калтырган мындай акылдуу ачылыштын чыныгы ээси ким?** Канаттуулардын курт издөө каалоосун ушундайча ичинде калтыра алган, кургак жалбырактар арасынан бир нерселер таба алуу шанстарын белгилүү деңгээлде азайта алган мындай абдан оригиналдуу ачылыш кимдин чыгармасы; (себеби) **курт муну туулганда эле мураска алган?** ...Булардын баарынын акылдуу бир адам гана өз өмүрүн сактоо үчүн колдоно турган жолдор экенин кабыл алышыбыз керек. Чындыгында болсо, борбордук нерв системасынын примитивдүүлүгүн болсун, башка кыймыл-аракеттерин болсун эске алганыбызда император (Attacus) куртунун белгилүү бир максат коюушу жана бул багытта акыл жүгүртө алышы эч мүмкүн эмес. Андай болсо, курт мындай өзгөчөлүктөрү аркылуу кантип өзүн ушул жол менен коргой алууда?... Өтмүштөгү табият таануучулар мындай окуяларга кездешкен сайын бир кереметтин бар экенине ишенүү менен эле тим болушкан эмес, алар табияттан жогору бир Жаратуучунун, т.а. Аллахтын жараткан жандыктарын коргоо үчүн ушундай бир коргонууну керектүү маалыматтары менен бирге таратты деп айтпай койо алышкан эмес. Чынында болсо, мындай түшүндүрмө табият таануучу үчүн өзүн-өзү өлтүргөнгө барабар... **Башка тараптан заманбап илимдин мындай окуяларды «инстинкт» чындыгы менен түшүндүрүүгө аракет кылышынын да көп мааниси жок болууда.** Себеби, көпчүлүгүбүз ойлогондон тескерисинче, болуп өткөндөрдү инстинкттин чеберчилиги деп ойлоо, биздин мисалда, курттун кыймыл-аракеттерин туулгандан эле бар болгон кыймыл-аракет калыптарынын бири катары жоромолдоо дегенди билдирет; бул болсо бизди турган ордубуздан көп алдыга жылдырбайт жана суроонун чыныгы жообун табышыбызга жолтоо болот... **Бирок тажрыйбада органикалык бир мээси жок болгон куртту акылдуу деп айтуунун мааниси жок.** Ошентсе да, башынан бери айтып келе жаткан кыймыл-аракеттерине караганыбызда, булардын абдан өзгөчө бир мааниде **«акыл менен жасалгандыктарына»** байланыштуу белгилүү критерийлер да көзгө урунууда. Белгилүү бир максатты көздөгөндүк, келечектеги окуяларды божомолдоо, өзүнөн башка жандык түрлөрүнүн ыктымалдуу кыймыл-аракеттерин жана реакцияларын эсепке алуу – булар **акылдуулуктун көрсөткүчтөрү болбосо, анда эмне?**⁵

Бул сөздөр – атактуу бир эволюционисттин кичинекей бир курт көрсөткөн акылдуу, пландуу жана бир максатты көздөгөн кыймыл-аракеттерин түшүндүрүү аракеттери. Ушул сыяктуу макала жана китептерде ушуга окшогон демагогиялык сүйлөмдөр же жоопсуз суроолордон башка бир жоромолду же түшүндүрмөнү кезиктирүү мүмкүн эмес.

Негизи эволюция теориясынын ээси Чарльз Дарвин да жаныбарлардын кыймыл-аракет жана инстинкттеринин анын теориясы үчүн чоң бир коркунуч экенин байкаган жана муну «Түрлөрдүн келип чыгышы» аттуу китебинде апачык, ал тургай бир канча жолу мойнуна алган эле:

Инстинкттердин көпчүлүгү ушунчалык таң калыштуу, алардын келип чыгышы окурманга балким теориямды толугу менен жыгууга жетиштүү күчтө көрүнөт.⁶

Дарвиндин уулу Франсис Дарвин болсо атасынын каттарын топтогон "The Life and Letters of Charles Darwin" аттуу китебинде Чарльз Дарвиндин инстинкттер менен байланыштуу башынан өткөргөн кыйынчылыгын мындайча көрсөткөн эле:

Эмгектин (*Турлордун келип чыгышынын*) 3-бөлүмүндө биринчи бөлүк бүтөт жана жаныбарлардын көнүмүш адаттары менен инстинкттериндеги айырмачылыктар жөнүндө сөз болот... Бул теманын эмгектин башталгыч бөлүгүнө коюлушунун себеби – бул инстинкттердин табигый тандалуу менен ишке ашуу пикирин эч мүмкүн эмес деп баалаган окурмандардын ашыгыштык менен теориядан баш тартпашын камсыздоо. *Турлордун келип чыгышында* орун алган Инстинкттер бөлүмү өзгөчө «теориянын эң олуттуу жана эң ачык кыйынчылыктарын камтыган» тема.⁷

Инстинкттер эволюция менен өнүгө албайт

Эволюционисттер жаныбарлардын кыймыл-аракеттеринин көпчүлүгүн инстинкттин негизинде болот дешет, бирок мурдакы беттерде да айтылгандай, инстинкттердин булагын, инстинкттик кыймыл-аракеттердин алгачкы жолу кандайча пайда болгонун, жаныбарлардын ээ болгон маалыматтарга жана кыймыл-аракеттерге кантип жетишкенин түшүндүрө алышпайт. Бирок эч жооп таба албаганда кээ бирлери мындай бир догманы айтышат: «жаныбарлар тажрыйба жолу менен кээ бир кыймыл-аракеттерди үйрөнүшөт жана бул кыймыл-аракеттердин жакшылары табигый тандалуу тарабынан тандалат. Кийин бул жакшы кыймыл-аракеттер генетикалык жол менен кийинки урпакка берилет.»

Бул догмадагы логикалык жаңылыштыктарды жана илимге сыйбастыгын көрүү үчүн көп деле ойлонуунун кереги жок. Эми эволюционисттердин бул догмаларындагы жаңылыштыктарды катары менен карайлы.

1. «Пайдалуу кыймыл-аракеттер табигый тандалуу аркылуу тандалат» деген догмадагы жаңылыштыктар:

Дарвин чыгарган эволюция теориясынын негизги механизмдеринин бири – бул табигый тандалуу. Табигый тандалуу – бул «бир жандык үчүн пайдалуу болгон бир өзгөрүүнүн (бул өзгөрүү түзүлүштүк болушу мүмкүн же жаныбарлардын кыймыл-аракеттери менен байланыштуу болушу мүмкүн) башкаларынын арасынан тандалуу менен ал жаныбарда генетикалык (сакталуучу) абалга келиши жана ушундайча кийинки урпакка өткөрүлүшү» деген мааниге келет.

Бирок бул догмада унутпаш керек болгон абдан маанилүү бир жагдай бар: Дарвиндин бул гипотезасы табиятты пайдалуу жана зыяндуу кыймыл-аракеттерди айырмалай алган, аң-сезимдүү жана чечим чыгара алган бир күч катары көрсөтүүдө. Табиятта мындай айырмалоону жасай ала турган кандайдыр бир күч же аң-сезим жок. Жаныбардын өзү да, табияттагы кандайдыр бир нерсе да «кайсы

кыймыл-аракеттин пайдалуу экенин» чече ала турган бир жөндөмгө ээ эмес. Мындай тандоону бир гана табиятты жана ал жаныбарды жараткан аң-сезим жана акыл ээси бир Зат гана жасай алат.

Негизи Дарвин өзү да татаал жана пайдалуу кыймыл-аракеттерге табигый тандалуу жолу менен ээ болууга мүмкүн эмес экенин мойнуна алган, бирок өзүнүн догмасынын кыялына туурараак келээрин жана ошондуктан эч логикага сыйбас жомок сыяктуу болгонун карабастан, бул догманы жактоону улантканын айткан:

Натыйжада балапан күкүктүн өгөй бир туугандарын уядан ыргытышы, кумурскалардын кулга айлантылышы... сыяктуу инстинкттерди атайын тартууланган же болбосо жаратылган инстинкттер катары эмес, бүтүн органикалык жандыктардын алдыга жылышына жол ачкан жалпы бир мыйзамдын, б.а. көбөйүүнүн, өзгөрүүнүн, эң күчтүүлөрдүн жашашынын жана эң алсыздардын өлүшүнүн кичинекей белгилери катары көрүү логикалуу **бир жыйынтык болбошу мүмкүн, бирок менин кыялдануу күчүм үчүн бир топ канааттандырарлык.**⁸

Түркиянын алдыңкы эволюционисттеринен Проф.Др. Жемал Йылдырым болсо эненин баласына болгон сүйүүсү сыяктуу кыймыл-аракеттерди табигый тандалуу менен түшүндүрүүгө мүмкүн эмес экенин мындайча мойнуна алган:

Эненин баласына болгон сүйүүсүн эч кандай руханий элемент камтыбаган «сокур» бир механизм менен (табигый тандалуу) түшүндүрүүгө болобу? Биологдор (бул ортодо дарвинисттер) мындай суроолорго канааттандырарлык жооп беришет деп айтуу кыйын, албетте.⁹

Аң-сезими жана акылы жок бул жандыктарда бир катар руханий өзгөчөлүктөр бар болгон болсо жана мындай руханий өзгөчөлүктөрдү өз эрктери менен алышпаган болсо, демек муну аларга берген бир күч болушу керек. Табигый тандалуу механизми жана табияттын өзү аң-сезимге да, руханий өзгөчөлүктөргө да ээ эмес жана ошондуктан жаныбарлар ээ болгон мындай өзгөчөлүктөрдүн булагы боло алышпайт. Абдан ачык көрүнүп турган чындык төмөнкүдөй: бүт жандыктар Аллахтын эрки жана көзөмөлү астында жашашат. Ошондуктан, аң-сезимсиз жандыктар жашаган табиятта көптөгөн, адамды таң калтырган, «бул жандык муну каяктан билет» же «бул жандык муну кантип ойлонушу мүмкүн?» деген таң калган сөздөрүбүзгө себеп болгон, толугу менен аң-сезимдүү кыймыл-аракеттерди көрөбүз.

2. Табигый тандалуу жолу менен ээ болунган кыймыл-аракеттер ген аркылуу кийинки урпакка өткөрүлөт деген догмадагы жаңылыштыктар:

Эволюционисттердин догмаларынын экинчи баскычында болсо табигый тандалуу жолу менен ээ болунган кыймыл-аракеттер ген аркылуу кийинки урпактарга берилиши керек. Бирок мындай догмалары да көп тараптан акылга сыйбайт. Баарынан мурда жаныбарлар тажрыйба жолу менен бир кыймыл-аракетти үйрөнүшсө да, кийин ээ болунган бир кыймыл-аракеттин генетикалык жактан кийинки урпакка өткөрүлүшү эч мүмкүн эмес. Үйрөнүлгөн бир кыймыл-аракет бир гана муну үйрөнгөн жандыкка тиешелүү болот. Бир кыймыл-аракет түрүнүн жандыктын гендерине өткөрүлүшү (жазылышы) эч мүмкүн эмес.

Эволюционист Гордон Р. Тейлор кээ бир биологдордун кыймыл-аракеттер генетикалык жактан кийинки урпактарга өтүшү мүмкүн деген догмасын «айоолуу (байкуш)» бир догма деп баалайт:

Биологдор белгилүү кээ бир кыймыл-аракет калыптары генге жайгашышы мүмкүн жана чынында мындайлар кездешет дешет. Добжанский (Dobzhansky) мындай догма кылууда: «бүт дене түзүлүштөрү жана функциялар, булардын баары - чөйрөлүк тизмектер убагында пайда болгон гендин түшүмдөрү. Бул абал бүт кыймыл-аракеттердин баарына тиешелүү». Бул туура эмес жана Добжанский сыяктуу атактуу бир адамдын муну догматик болуп жакташы – **аянычтуу көрүнүш**. Кээ бир кыймыл-аракет калыптарынын генетикалык экендиги туура; бирок баарын генетикалык жол менен берилет деп айтуу мүмкүн эмес.

Генетикалык механизмдин белгилүү кээ бир кыймыл-аракет калыптарын урпактан урпакка өткөрө алаарына байланыштуу кичинекей да ишарат жок экендиги анык чындык. Генетикалык механизм болгону протеин гана өндүрөт. Белгилүү гормондордон көбүрөөк өндүрүү менен кыймыл-аракетке жалпысынан таасир эте алат, мисалы бир жаныбарды агрессивдүүрөөк же пассивдүүрөөк кылышы мүмкүн же бир жандыкты энесине жакыныраак кылышы мүмкүн. Бирок уя жасап жатканда керектүү болгон бир катар кыймылдар сыяктуу белгилүү бир кыймыл-аракет программасын урпактан урпакка өткөрө алаарына байланыштуу эч кандай далил жок.

Эгер кыймыл-аракет чындап эле генетикалык бериле турган болсо, анда урпактан урпакка берилүүчү кыймыл-аракеттин бирдиги эмне? Себеби бирдиктер бар деп гипотеза кылынууда. Эч ким бул суроого жооп бере алган эмес.¹⁰

Гордон Тейлор да айткандай, татаал кыймыл-аракет калыптарын генетикалык берилет деп айтуу илимге туура келбейт. Канаттуулардын уя жасашы, кундуздун тосмо курушу, аарылардын уюк курушу сыяктуу тизмектүү түрдө аң-сезимдүү чечимдер, долбоор жана алдын ала пландоону талап кылган татаал кыймыл-аракеттердин генетикалык берилиши мүмкүн эмес экендигин даана көрсөткөн далилдердин дагы бири – бул тукумсуз (туубас) жумушчу кумурскалар.

Кумурска колониясында жашаган тукумсуз жумушчу кумурскалардын толугу менен аларга тиешелүү кыймыл-аракет өзгөчөлүктөрү бар жана ар бир өзгөчөлүгү абдан көп бир маалымат жыйнагы жана эсеп жасай алуу жөндөмүн талап кылат. Бирок жумушчу кумурскалар мындай кыймыл-аракеттеринин эч бирине генетикалык жол менен ээ боло алышпайт. Себеби жумушчу кумурскалар тукумсуз (төрөшпөйт) жана өз өзгөчөлүктөрүн башка урпактарга бере алышпайт. Демек, эволюционисттерге эң алгач мындай суроо берүү керек: эң алгач тукумсуз жумушчу кумурскаларга тиешелүү кыймыл-аракет калыптарына ээ болгон кумурска муну кийинки урпакка кантип өткөрдү? Миллиондогон жылдан бери бир гана жумушчу кумурскалар эмес, аларга окшогон тукумсуз жумушчу аарылар жана тукумсуз термиттер да акыл, жөндөм, кызматташуу, дисциплина, эмгек бөлүшүү жана жан аябастыктын жемиши болгон кыймыл-аракеттерди кылышууда. Бирок алгачкы жолу пайда болгон күндөн бери бул жандыктар өздөрү ээ болгон эч кайсы өзгөчөлүгүн башкасына өткөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес бойдон келишүүдө.

Мындан тышкары, бул жандыктар мындай кереметтүү кыймыл-аракеттерди кылуу жөндөмүнө үйрөнүү аркылуу ээ болушту деп да айта албайбыз. Себеби бул жандыктардын баары дүйнөгө келгенден баштап бул кыймыл-аракеттерди кемчиликсиз жасап башташат. Кандайдыр бир темада окуп, белгилүү бир билим алышпайт, бүт кыймыл-аракеттерин тубаса билгендеринин негизинде жасашат. Жана бул дүйнөнүн бардык тарабында жашаган бүт кумурска, бал аары, термиттер жана башка бардык жандыктарга тиешелүү. Андай болсо аларга мындай кыймыл-аракеттерди ким үйрөтүүдө?

Чарльз Дарвин да 150 жыл мурун сураган мына ушул суроого эволюционисттер дагы эле жооп бере алышкан жок. Дарвин мындай туюк жөнүндө төмөнкүдөй сөз кылган:

Жалгыз бир урпакта көнүгүү аркылуу көптөгөн инстинктке ээ болунган жана андан соң кийинки урпактарга тукум куучулук аркылуу берилген деп гипотеза кылуу чоң бир жаңылыштык болот. Биз билген эң таң калыштуу инстинкттер, мисалы бал аары жана кумурскалардын көпчүлүгүнүн инстинкттеринин көнүгүү натыйжасында ээ болунушу мүмкүн эмес.¹¹

Бир жумушчу кумурска же башка бир тукумсуз курт-кумурска катардагы бир жандык болгондо, бардык өзгөчөлүктөрүнүн табигый тандалуу менен акырындап ээ болунганын, б.а. пайдалуу кичинекей өзгөрүүлөр менен пайда болгонун жана буларды тукум куучулук менен тукумдарына өткөрүп берген жандыктардын бар экенин, жана алардын тукумдарынын кайра өзгөргөнүн жана кайрадан тандалганын ж.б. эч токтобостон кабыл алмакмын. Бирок жумушчу кумурска эне-атасынан абдан айырмалуу бир курт-кумурска түрү, жана болгондо да толугу менен тукумсуз; ошондуктан биринин артынан экинчисине ээ болунган түзүлүш жана инстинкт өзгөрүүлөрүн тукумдарына өткөрүп бериши эч мүмкүн эмес. Бул абалды Табигый тандалуу менен кантип байланыштырууга болоору, албетте, суралат.¹²

Эволюционист Жемаль Йылдырым (Семал Yıldırım) болсо бул багытта эволюционисттер кабылган туюкту мындай баяндайт:

Мисал катары социалдык курт-кумурскалардан жумушчу кумурска жана жумушчу аарыларды алалы. Булар көбөйүү жагынан тукумсуз; туушпагандыктан жашоолору боюнча ээ болгон өзгөчөлүктөрдү же өзгөрүүлөрдү жаңы урпактарга өткөрүү мүмкүнчүлүктөрү жок. Бирок бул жумушчулардын чөйрөгө жана жашоо калыптарына ылайыктуулугу абдан алдыңкы деңгээлде.¹³

Мындай моюнга алуулардан да байкалгандай, жандыктар жасаган таң калыштуу кыймыл-аракеттерди жана ээ болгон инстинкттерди эволюциялык бир механизм менен түшүндүрүүгө болбойт. Жандыктарга тиешелүү жөндөмдөр табигый тандалуу сыяктуу бир механизм менен ээ болунган эмес. Жана ген аркылуу бир урпактан башкасына өткөрүлүшү да мүмкүн эмес.

3. Инстинкттер эволюциялашып жандуу менен бирге өзгөрдү деген догманын жараксыздыгы:

Эволюция теориясы бүт жандуулар бири-биринен эволюциялашып пайда болгон дегенди жактайт. Бул догма боюнча, мисалы сойлоочулар балыктардан, канаттуулар болсо сойлоочулардан эволюциялашкан. Бирок ар бир жандуунун кыймыл-аракет калыбынын ар башка экенин унутпаш керек. Бир балыктын кыймыл-аракеттери менен сойлоочулардыкы толугу менен башка башка. Андай болсо жандуунун биологиялык өзгөчөлүктөрү өзгөрүп жатканда, кыймыл-аракеттери да ага ылайык өзгөргөнбү?

Мына ушул суроо эволюционисттер кабылган туюк жана парадоктордун бири. Дарвин да бул парадокс жана туюкту байкаган жана инстинкттердин табигый тандалуу менен ээ болунуп, кийин өзгөрүүгө дуушар болгонун мындайча сындаган эле:

...Инстинкттерге табигый тандалуу менен жетишүү жана алар өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүнбү? Аарыны улуу математиктердин ачылыштарын мурдатан ишке ашырган уюк көздөрүн жасоого багыттаган инстинкт жөнүндө эмне айтабыз?¹⁴

Бул парадоксту балыктардан, сойлоочулардан жана канаттуулардан ар кандай түрдөгү жандыктардан мисалдар берип, даанараак көрсөтүүгө болот:

Балыктардын толугу менен өзүнө тиешелүү көбөйүү, аңчылык кылуу, коргонуу жана уя куруу ыкмалары бар. Бул өзгөчөлүктөр суунун астындагы шарттарга кемчиликсиз ылайыкташкан. Кээ бир балыктар көбөйүү мезгилдеринде жумурткаларын деңиз астындагы бир ташка жабыштырышат жана канаттарын кыймылдатып кычкылтек алууларын камсыздашат.

Канаттуулар болсо жумурткаларын атайын даярдашкан абдан өзгөчө түзүлүштөрдөгү уяларда сакташат. Жана жумурткалары өрчүшү үчүн аларды басышат.

Мунун тескерисинче, бир кургактык жандыгы болгон крокодилдер болсо жумурткаларын кумдун астына көмүп, дээрлик 2 ай бою «басылышын» камсыздашат. Кээ бир балыктар уяларын деңиздин астындагы таштардын ичтерине жасашса, кургактыкта жашаган бир катар жандуу түрлөрү өздөрү топтогон ичке бутактар жана дарак кабыктары менен бийик дарактардын үстүнө уялар даярдашат. Канаттуулар болсо уяларын айланадан топтогон чөп жана чыбык-чырпыктар менен курушат.

Сойлоочулардан келип чыккан деп догма жасалган сүт эмүүчүлөрдүн болсо көбөйүү түрү башка жандыктардан толугу менен айырмаланат. Башкалары жумурткалоо аркылуу көбөйүшсө, сүт эмүүчүлөр балдарын айлар бою курсактарында көтөрүп жүрүшөт жана туулгандан кийин балдарын сүттөрү менен тойгузушат.

Ар бир жандуу түрүнүн аңчылык түрү да ар башка. Кээ бирлери көпкө аңдып жатышат, кээ бирлери өздөрүн жашырышат (камуфляж кылышат), кээ бирлери болсо чабуул коюу жана ылдамдыктын артыкчылыгын колдонушат. Байкалгандай, кургактыктагы жандыктар менен деңиз астында жашаган жандыктар көрсөткөн кыймыл-аракеттер бири-биринен абдан айырмалуу жана жашаган шартына жараша өзгөрүүдө.

Демек, жандуулар эволюциялашып жатканда, ошол эле учурда ичтеринен келген добуштун да, б.а. инстинкттеринин да көп өзгөрүүлөргө дуушар болушу керек болот. Мисалы, бир балыктын ичинен келген бир добуш менен жумурткаларын таштарга жабыштырып, кийин аларды этияттык менен желпип жатканы чын болсо, анда бир кургактык жандуусуна айлануу баскычында «ичинен келген добуш» да өзгөрүшү керек. Болгондо да бул добуш ушунчалык өзгөрүшү керек, натыйжада бул балык бир заматта бийик жерлерде кемчиликсиз уялар куруп баштасын жана жумурткаларынын өрчүшү үчүн аларды басып жатсын!

Албетте, мындай нерсе эч мүмкүн эмес.

Бул жердеги олуттуу бир кыйынчылык да төмөнкүдөй: эгер бир жандуунун биологиялык түзүлүшү жана натыйжада чөйрөсү өзгөрүп, бирок кыймыл-аракет калыбы өзгөрбөсө, ал жандуу өмүрүн уланта албайт. Мисалы суунун астында өзүн өзгөртө (камуфляж боло) алган бир балык кургактыкка чыккан соң өзүнө жаңы коргонуу системаларын табышы керек. Болгондо да убакыт абдан тар. Бүт кыймыл-аракет калыптары, жашоо калыбы, дене системалары заматта бир чечим менен жана абдан бат өзгөрүшү керек. Антпесе кыска мөөнөт ичинде өзү өлөт жана натыйжада ургагы да уланбайт. Эч кандай аң-сезимге ээ болбогон бир жандуунун мынчалык стратегиялык жана акыл талап кылган чечимдер ала албашы болсо анык. Андай болсо бүт жандуулар кандайча болуп биологиялык түзүлүштөрүнө жана жашаган чөйрөсүнө эң ылайыктуу кыймыл-аракеттерди жасай алышууда?

Дарвин да *Турлордун келип чыгышы*нда теориясына келген мындай сын-пикирге мындайча орун берген:

Инстинкттердин келип чыгышы жөнүндөгү бул көз-карашка мындайча каршы чыгышты: «түзүлүш жана инстинкт өзгөрүүлөрүнүн бир убакта болушу жана бири-бирине толугу менен туура келиши шарт; себеби бирөөсүнүн экинчисинде ылайыктуу бир төп келүүчүлүгү болбогон бир өзгөрүшү өлүмгө алып келмек.»¹⁵

Байкалгандай, жаныбарлардагы кыймыл-аракеттерди, инстинкттердин тамырын (түпкүрүн) эволюциялык бир процесс менен, кокустуктар менен же болбосо «табият эне» менен түшүндүрүүгө болбойт. Анда жандыктар алардын өмүрүн уланткан өзгөчөлүктөргө кантип ээ болушкан?

Бул суроого бериле турган жооп чынында абдан ачык жана так. Жандыктарга жөнөкөй эле байкоо жүргүзгөн ар бир адам мындай кыймыл-аракеттердин жаныбарларга тиешелүү эмес экенин же кокустуктардын чыгармасы болушу мүмкүн эмес экендигин апачык көрө алат. Жаныбарлар көрсөткөн кыймыл-аракеттердин булагы алардын денесинде да, табиятта да эмес. Көзгө көрүнбөгөн бир акыл жана күчтүн бул жандуулардын кыймыл-аракеттерин башкарып жатканы анык. Бул акыл жана күч болсо чексиз мээримдүү жана боорукер болгон **Аллах**ка тиешелүү.

Жыйынтык: бүт жаныбарлар Аллахтын илхамы менен кыймылдашат

Жогоруда айтылгандай, эволюционисттер жандыктардын кыймыл-аракеттери жөнүндө маанилүү көйгөйлөргө кабылышат. Негизи чындык апачык. Аң-сезими жана акылы жок бир жаныбар кичинекей айырмачылыктарды айырмалай алуу, окуялар арасында байланыш кура алуу, туура чечимдер ала алуу, план жасай алуу, бир канча баскыч кийинкисин эсептей алуу сыяктуу акыл жана аң-сезим талап кылган кыймыл-аракеттерди жасап жатса, анда бул жандуудан башка, бул жандууга буйрук берген, ага мындай кыймылдарды жасаткан бир күч сөзсүз бар. Эволюционисттер жандуулар мындай кыймыл-аракеттерди жасоого программаланышкан дешет. Андай болсо бул программаны ким түзгөн? Аарыларды уюк кура турган кылып программалаган күч эмне? Бул суроонун жообу чынында ачык жана так. Жандууларга жөнөкөй байкоо жүргүзгөн ар бир адам мындай кыймыл-аракеттерди жандуулардын өздөрү жасашы же бири-бирин ээрчиген кокустуктардын чыгармасы болушу мүмкүн эмес экенин даана көрө алат. Табиятта бүт нерсеге өкүмдарлык кылган бир акыл жана күчтүн бул жандуулардын кыймылдарына да таасир берип жатканы ачык көрүнүп турат. Бул акыл жана күчтүн ээси – бул бүт нерсенин Жаратуучусу болгон **Аллах**.

Бир жандуунун кантип пайда болгонун да түшүндүрө албаган бир теория, албетте, ал жандуунун кыймыл-аракеттеринин себебин жана тамырын да түшүндүрө албайт. Жандуулардын кыймыл-аракеттерин анализдөө ушул жагынан абдан маанилүү. Себеби жасалган изилдөөлөр эч бир жандуунун өз алдынча кыймылдабаганын көрсөтүүдө. Ар бир жандууну жоктон жараткан, көзөмөлдөгөн, дайыма карап турган, жана ар бир жандууга кыймыл-аракетин буйрук кылган – бул жерлердин жана асмандардын жана ал экөөсү арасындагылардын Рабби болгон **Аллах**. Куранда бул чындык мындайча кабар берилүүдө:

Мен чындыгында, менин да Раббим, силердин да Раббиңер болгон Аллахка тобокел кылдым. Ал мандайынан кармап-көзөмөлдөбөгөн эч бир жандык жок. Сөзсүз менин Раббим туптуура бир жол үстүндө (туптуура жолдогуну коргоодо). (Худ Сүрөсү, 56)

Жандуулардын жан аябастыгы Дарвиндин «бир гана күчтүүлөр жашайт» деген догмасын жокко чыгарууда

Жогоруда да айтылгандай, Дарвин айткан табигый тандалуу механизми жашаган географиялык абалдын табигый шарттарына ылайыктуу түзүлүштөгү жана күчтүү жандуулардын жашоосун жана урпагын уланта алаарын, ыңгайлуу түзүлүштө болбогон жана алсыздардын болсо жок болоорун божомолдойт. Дарвинизм жактаган табигый тандалуу механизми боюнча, табият – бул жандуулар бири-бири менен «жашоо» үчүн айоосуз күрөшкөн, алсыздар күчтүүлөр тарабынан жок кылынган бир мекен.

Ошондуктан, бул догма боюнча ар бир жандуу жашоосун уланта алуу үчүн күчтүү болууга, башкаларынан дайыма өйдө болууга жана айоосуз согушууга мажбур. Мындай чөйрөдө болсо өз жанын аябастык, кызматташтык сыяктуу түшүнүктөргө орун жок; себеби булар жандууларга зыян алып келиши мүмкүн. Ушул себептен ар бир жандуу мүмкүн болушунча өзүмчүл болушу керек жана бир гана өзүнүн тамагын, өз уясын, өзүн коргоону, өз коопсуздугун ойлонушу зарыл.

Чындап эле табият бүт жандуулар бири-бири менен айоосуз күрөшкөн, бүт баары бири-бирин жок кылуу, четке чыгаруу үчүн аракет кылган, абдан өзүмчүл жана жырткыч индивиддерден турган бир чөйрөбү?

Бул багытта бүгүнкү күнгө чейин жасалган байкоолор эволюционисттерди дагы бир жолу жалганга чыгарды. Себеби табият – эч эволюционисттер догма кылгандай, бир гана согуш өкүмдарлык кылган бир жер эмес. Тескерисинче, табият көбүнчө өлүмгө тике караган жан аябастыктардын, өз зыянына болгонуна карабастан үйүр үчүн көрсөтүлгөн жанкечтиликтердин, бул үчүн эч кандай пайда албаган жандуулардын жана акылдуу кызматташтыктардын сансыз мисалдарына толо. Өзү да бир эволюционист болгонуна карабастан, Жемаль Йылдырым *Evrin Kuramı ve Bağnazlık (Эволюция теориясы жана өжөрлүк)* аттуу китебинде Дарвин жана анын доорундагы башка эволюционисттердин эмне үчүн табиятты бир гана согуш мекени деп болжошконун мындайча түшүндүргөн:

19-кылымда илимпоздордун көпчүлүгү жумуш бөлмөлөрүндө же лабораторияларда жабык калгандыктан, (жана) табиятты түздөн-түз таануу жолуна барышпагандыктан, жандуулар согуш ичинде гана деген гипотезага оңой гана ишенишкен. Хакслей деңгээлиндеги атактуу бир илимпоз да өзүн бул жаңылыштыктан куткара алган эмес эле.¹⁶

Эволюционист Петр Кропоткин (Peter Kropotkin) болсо жаныбарлар арасындагы кызматташтык жөнүндө сөз кылган *Mutual Aid: A Factor in Evolution* аттуу китебинде Дарвин жана анын тараптарлары кабылган жаңылыштыкты мындайча баяндайт:

Дарвин жана аны ээрчигендер табиятка «жандуулар тынымсыз бири-бири менен согушкан бир мекен» деп аныктама беришкен. Хакслейдин ою боюнча, жаныбарлар ааламы гладиаторлордун шоуна окшош эле. Жаныбарлар бири-бири менен согушууда, эң ыкчам жана эң куусу эртеси күнү согуша алуу

үчүн өмүрүн улантып жаткан эле. Бирок биринчи караганда, Хакслейдин табиятка көз-карашынын илимий эмес экендиги байкалууда...¹⁷

Негизи бул абал эволюция теориясынын илимий байкоолорго таянбагандыгынын да бир көрсөткүчү. Эволюционист илимпоздор өздөрү көз-каранды болгон идеологияны колдой алуу үчүн гана табиятта апачык көрүнүп турган кээ бир өзгөчөлүктөрдү өздөрүнө ылайык жоромолдошкон эле. Дарвин табиятка өкүмчүлүк кылат деп кыялданган согуш чындыгында чоң бир «жаңылыштык» гана. Себеби табиятта бир гана өз кызыкчылыктары үчүн жашоо согушун жүргүзгөн жандуулар жашап жаткан жок. Көптөгөн жандуулар башка жандууларга карата жардамкор жана мындан да маанилүүсү «**өз жанын аябас**». Мына ушул себептен эволюционисттер табиятта кездешкен жан аябас кыймыл-аракеттерди түшүндүрүүгө алсыз. Илимий бир журналда бул темадагы бир макалада орун алгандар мындай алсыздыкты көз алдыбызга тартууда:

Көйгөй жандуулардын эмне үчүн бири-бирине жардам беришинде. Дарвиндин теориясы боюнча, ар бир жандуу өз жашоосун улантуу жана көбөйө алуу үчүн бир согушка кирүүдө. Башкаларга жардам берүү ал жандуунун аман калуу ыктымалдуулугун азайтат, демек узун мөөнөттө эволюцияда мындай кыймыл-аракет жоголушу керек эле. Чынында болсо жандуулардын өз жанын курмандыкка чалышы мүмкүн экендиги байкалган.¹⁸

Мисалы, **бал аарылар** алардын уюгуна кол салган бир жаныбарды чагып өлтүрүшөт. Негизи аарылар ушундайча өздөрүн өздөрү өлтүрүшкөн болушат. Себеби чагуу учурунда ийнелерин таштаган үчүн ага байланыштуу бир катар ички органдары да айрылып, денелеринен бөлүнөт. Байкалгандай, аары уюктагы башка аарылардын коопсуздугу үчүн өз жанынан кечүүдө.

Эркек жана ургаачы пингвиндер балдарын өлүмгө даяр болуп коргошот. Эркек пингвин баласын 4 ай буттарынын арасында эч дем алышсыз сактайт. Бул мөөнөт ичинде тамак да жей албайт. Ургаачы пингвин болсо бул убакта деңизге барып, баласы үчүн тамак издейт жана топтогон тамактарын курсагында алып келет. Экөөсү тең баласы үчүн чоң жан аябастыктарга барышат.

Крокодил эң жырткыч жандыктардын бири. Бирок балдарына көрсөткөн мээрим абдан таң калыштуу. Балдары жумурткадан чыккан соң аларды оозу менен сууга чейин алып барат. Андан соң балдары чоңойуп, өздөрүн эптеп калганга чейин крокодил аларды оозунда же жонунда көтөрүп жүрөт. Бала крокодилдер да кандайдыр бир коркунучка кабылаар замат ылдам энелеринин оозундагы коопсуз «үйлөрүнө» качышат. Чынында болсо крокодил бир тараптан жырткыч, экинчи тараптан аң-сезими жок бир жандык; ошондуктан ал балдарын коргоп эмес, тескерисинче аларды да азыктануу үчүн эч айырмалабастан жеши керек эле.

Кээ бир энелер балдары сүттөн чыкканга чейин жашаган коомунан ажыроого мажбур болушат жана натыйжада өздөрүн абдан чоң тобокелдикке ташташат. Тууган соң же жумурткадан чыккан соң көптөгөн жаныбар түрү балдарына көп күн бою, көп ай бою, кээде жылдар бою карашат. Аларды тамак-аш, уя, жылуулук менен камсыздашат, жырткыч жандыктардан коргошот. Бир күндө көптөгөн канаттуу балдарын 4-20 жолу тамактандырат. Сүт эмүүчүлөрдө болсо энелердин өзүнчө көйгөйлөрү болот. Эмизүү учурунда жакшыраак азыктанышы керек болот жана бул үчүн көбүрөөк аңчылык кылышы зарыл. Ошого карабастан, бул мөөнөт ичинде бала чоңойуп жатканда, эне тынымсыз арыктайт.

Негизи аң-сезими жок бир айбан баласын төрөгөн соң таштап кетиши керек эле. Себеби айбандар бул кичинекей жандыктардын эмне экенин андап-түшүнө да алышпайт. Бирок ошого карабастан бул кичинекей жандыктардын бүт милдеттерин өз моюндарына алышат.

Жаныбарлар балдарын коркунучтардан коргоодо гана жан аябастык кылышпайт. Көп учурларда өз коомдору ичинде жашаган башка жандууларга карата да абдан «терең ойлонуп» жана «алдын алуучу» аракет кылышаары байкалган. Мунун бир мисалы, чөйрөдөгү азык булактары азайганда байкалат. Мындай учурда күчтүү жаныбарлар үстөмдүк кылып, башка жаныбарларды четке чыгарып, бүт азыктарды ээлеп алат деп ойлонулушу мүмкүн. Бирок окуялар эч эволюционисттер кыялдангандай болбойт. Атактуу бир эволюционист болгон Петр Кропоткин китебинде бул жөнүндө кээ бир мисалдарды берет: Кропоткин бир таңсыктык учуру болгондо, кумурскалардын топтогон азыктарын колдонуп баштаганын, канаттуулардын чогуулап көчкөнүн; бир агын сууда көп санда кундуз жашап баштаганда, жаштардын түндүктү, улгайгандардын болсо түштүктү көздөй жол алганын баяндайт.¹⁹ Жогоруда берилген мисалдардан да байкалгандай, табияттагы жандуулар арасында айоосуз бир тамак жана уя күрөшү жок. Тескерисинче, эң оор шарттарда да жаныбарлар арасында абдан сонун бир гармония жана кызматташуу байкалууда. Ар бири шарттарды жеңилдетүү үчүн аракет кылып жаткан сыяктуу. Бирок бул жерде көңүл буруу керек болгон маанилүү бир жагдай да төмөнкүдөй: бул жандыктардын эч бири мындай чечимдерди ала турган жана мындай бир системаны камсыздай турган бир акылга жана аң-сезимге ээ эмес. Андай болсо, алардын биригип орток бир максат коюшун жана бул максатка баарынын баш ийишин, ал тургай бул максаттын коомдун бардык индивиддери үчүн эң жакшы чечим болушун кантип түшүндүрүүгө болот? Албетте, бул жандыктардын баарын жараткан, аларга алар үчүн эң пайдалуу кыймыл-аракетти илхам кылган жана аларды коргоп сактаган – бул ааламдардын Рабби Аллах. Аллах жараткан бүт жандыктарына болгон коргоосун мындайча билдирүүдө:

Жер бетинде ырыскысы Аллахка тиешелүү болбогон эч бир жандык жок. Анын жайгашуучу ордун да жана убактылуу турган жерин да билет. (Булардын) Баары апачык бир китепте (жазылуу). (Худ Сүрөсү, 6)

Табияттагы мындай чындыктар алдында эволюционисттердин «табият – бир согуш талаасы, өзүмчүл болгон, өз кызыкчылыктарын коргогон жеңет» догмасы толугу менен жараксыз болот. Атактуу бир эволюционист болгон Жон Майнард Смит (John Maynard Smith) жандуулардын мындай өзгөчөлүктөрү жөнүндө эволюционисттерге мындай бир суроо узатат:

Эгер табигый тандалуу индивиддин жашоо шансына жана көбөйүшүнө кепилдик берген өзгөчөлүктөрдүн тандалышы болгон болсо, анда **өзүн курмандыкка чалган кыймыл-аракеттерди кантип түшүндүрөбүз?**²⁰

Урпагын (тукумун) улантуу инстинкти:

Жогоруда айтылгандай, жандууларда байкалган жан аябас аракеттер эволюционисттер тарабынан эч түшүндүрүлө албаган маанилүү бир тема. Табиятта көп санда байкалган жан аябастыктар эволюция

теориясынын негизги догмаларын жараксыз кылууда. Атактуу эволюционист Стефан Жей Гоулд (Stephen Jay Gould) табияттагы жан аябастыктын эволюция үчүн «жүрөктү сыгуучу бир көйгөй»²¹ экенин айтса, эволюционист Гордон Р. Тейлор болсо жандуулардагы жан аябастыкты «эволюция теориясына чоң бир тоскоолдук жаратууда» деп эволюционисттер кабылган туюкту баяндайт. Табияттын жан аябастык, боорукердик сыяктуу толугу менен руханий элементтерди камтышы бүт табиятты заттын (материянын) кокус таасирлешүүлөрү катары караган материалисттик көз-карашка таптак жана даана бир сокку урууда.

Бирок жеңилүүнү кабыл алгысы келбеген кээ бир эволюционисттер «өзүмчүл ген теориясы» деп аташкан бир догманы чыгарышкан. Башчылыгын эволюция теориясынын учурдагы эң күчтүү жактоочуларынан болгон Ричард Доукинс (Richard Dawkins) аркалаган бул догма боюнча, жандуулардын жан аябастык сыяктуу көрүнгөн кыймыл-аракеттери түпкүрүндө «өзүмчүлдүктөрүнөн» келип чыгууда. Себеби бул жандуулар, эволюционисттердин ою боюнча, жан аябастык кылып жатышканда, жардам берген жандуу же жандыктарды эмес, гендерин ойлошууда. Б.а. бир эне баласы үчүн өз жанынан кечип жатканда, чынында өз гендерин коргоп жатат. Баласы кутулса гендерин кийинки урпактарга бере алуу мүмкүнчүлүгү көбүрөөк болот. Бул көз-караш боюнча, бүт жандыктар, анын ичинде адам да, бир «ген машинасы» болуп саналат. Жана ар бир жандуунун эң маанилүү милдети – бул гендерин кийинки урпакка өткөрө алуу.

Эволюционисттер жандуулардын урпактарын улантуу, гендерин келечек урпактарга өткөрүү каалоосуна программаланганын жана ушул себептен бул программасына ылайык кыймыл-аракеттер жасаганын айтышат. Төмөнкү сүйлөмдөр *Essentials of Biology* аттуу эволюционист бир биология китебинен алынган. Бул сүйлөмдөр эволюционисттердин жандуулардын кыймыл-аракеттери жөнүндө жасаган кадимки түшүндүрмөлөрүнө бир мисал болот:

Өзүн коркунучка таштаган бир кыймыл-аракеттин себеби эмне болушу мүмкүн? Кээ бир жан аябас кыймыл-аракеттер өзүмчүл гендердин бир натыйжасы. Өзүн абдан кыйнап балдары үчүн азык издеген жандуулар, чоң бир ыктымалдуулук менен, **генетикалык жактан программаланган кыймыл-аракеттерди** жасашууда; булар ата-энелердин балдарындагы гендеринин кийинки урпакка берилишин камсыз кылуучу кыймыл-аракеттер. Бул душманга берилген тубаса, инстинкттик жооптор изилдөөчүлөргө бир максатты көздөгөн кыймыл-аракеттердей көрүнүшү мүмкүн. **Бирок булар түпкүрүндө жыт сезүү, үн, сүрөттөлүш жана башка ишараттар тарабынан иштетилген кыймыл-аракет программалары.**²²

Бул жерде көңүл бурулса, автор жандуулардын кыймыл-аракеттеринин биринчи караганда максаттуудай көрүнүшү мүмкүн экенин, бирок жандуунун буларды билип, ойлоону менен бир максатты көздөп эмес, программаланып жасап жатканын айтууда. Бул жерде төмөнкүдөй маанилүү суроо туулат: бул программанын булагы эмне? Ген деп аталган нерсе коддолгон бир маалымат жыйындысы гана. Бирок бир маалымат жыйындысынын ой жүгүртүү сыяктуу бир жөндөмү болушу мүмкүн эмес. Гендин да мээси, акылы, таразалоо жөндөмү жок. Ошондуктан, эгер бир жандуунун генинде аны жан аябастыкка багыттаган бир буйрук бар болгон болсо, бул буйруктун булагы гендин өзү боло албайт.

Бир мисал менен ойлонолу. Бир компьютердин өчүрүү (turn off) баскычын басканыңызда компютериңиз өчөт. Себеби компютериңиз мурда аң-сезимдүү, акылдуу жана илимдүү бир программист тарабынан «өчүр» баскычын басканыңызда өчө турган болуп программаланган. Көңүл бурсак, компьютер муну өз башынча жасаган жок, же кокустуктан «өчүр» баскычы компьютерди

өчүрүүгө жараган бир баскыч абалына келген эмес. Бири аң-сезим, акыл менен бул баскычты программалаган.

Демек бир жандуунун гендеринин урпагын улантуу үчүн жан аябас кыймыл-аракеттерди жасоого программаланган болушу да бул жандуунун гендерин ушундай кылып программалаган акыл жана илим ээси бир Күчтүн бар экенин апачык көрсөтөт. Бул Күч – бүт жандууларды дайыма илхамы менен башкарган, ар бирин көзөмөлдөгөн жана ар бирине кыймыл-аракет калыбын буйрук кылган Аллах. Бул апачык чындык Куранда мындайча билдирилүүдө:

Асмандарда жана жердегинин баары, жандуулар жана периштелер Аллахка сажда кылышат (буйругуна моюн сунушат) жана алар текеберлик кылышпайт. Үстүлөрүнөн (дайыма бир азап жөнөтүүгө кудуреттүү болгон) Раббилеринен коркушат жана буйрулган нерсени жасашат. (Нахл Сүрөсү, 49-50)

Аллах жети асманды жана жерден да алардын окшошун жаратты. Буйрук булардын арасында токтобостон түшүп турат; силердин чынында Аллахтын бүт нерсеге кудуреттүү экенин жана чынында Аллахтын илими менен бүт нерсени курчаганын билишинер, үйрөнүшүңөр үчүн. (Талак Сүрөсү, 12)

Жандуулар бир гана өз гендерин алып жүргөн туугандарына эмес, башка жандууларга да жардам беришет:

Китептин 3-бөлүмүндө теренирээк мисалдар менен көрүлө тургандай, жандуулар бир гана балдарына эмес, башка жардамга муктаж жандууларга да жардам беришет. Бул болсо эволюция теориясын туюкка такайт. Себеби бул жерде «генди берүү» көйгөйү да жок. Эволюционист бир журнал 'Scientific American'да эволюциянын мындай туюгу төмөнкүдөй бир мисал менен айтылат:

«Араларында генетикалык бир жакындык (туугандык) жок болгонуна карабастан, эки эркек бабун (бир маймыл түрү) кыймыл-аракеттерде кызматташтыкка жакшы бир мисал боло алат. Эки эркек бабун кандайдыр бир темада талашка киргенде, бабундардын бирөөсү үчүнчү бир бабундан жардам суроодо. Жардам сураган бабун башын тынымсыз атаандашы жана жардам сураган бабун арасында алдыга жана артка чайкайт. Мындай жардамдашуунун эң акылдуу түшүндүрмөсү – бул жардамга келген бабундун келечекте бир кыйынчылыкка кабылганда, жардам көрсөткөн бабундун ага жардам берээрине ишеними катары көрүүгө болот. Бирок эволюция түшүндүрө албаган жагдай – бул жардамдашууда тузакка кантип тоскоол болунаары жана жардам алган бабундун кийин жардамдан баш тартышына эмненин тоскоол болгондугу.»²³

Кыскача айтканда, бул жандуулардын Аллах аларга жардам беришин, жан аябастык кылышын буйрук кылгандыгы үчүн мындай кыймыл-аракет жасашканы абдан ачык бир чындык.

Китептин эмки бөлүмдөрүндө көптөгөн жандуу жасаган жан аябас, боорукер жана мээримдүү кыймыл-аракеттерден мисалдар берилет. Бул мисалдарды окуп жатканда, эч унутпоо керек болгон бир

чындык бар: бүт бул жандууларга жан аябастыкты, боорукердик жана мээримди илхам кылган – бул аларды эч кемчиликсиз абалда жараткан Аллах.

ЖАНЫБАРЛАРДЫН «ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ» ЖАН АЯБАСТЫКТАРЫ

Жаныбарлардын кээ бирлери өмүр бою же узун мөөнөт бою башка үй-бүлө мүчөлөрү менен бирге жашашат. Мисалы, пингвиндер жана ак куулар өлгөнгө чейин бир эле түгөй менен жашаган жандуулардан. Ургаачы пилдер жана кабыландар болсо энелери жана ал тургай чоң энелери менен бирге жашашат.²⁴

Сүт эмүүчүлөрдө көбүнчө эркектер өздөрүнө бир үй-бүлө курушат. Бул үй-бүлөдө ургаачылар жана балдар болот. Бирок үй-бүлө ээси болуу өзгөчө жетилген жаныбарларга маанилүү милдеттер жүктөйт. Эркек жалгыз жашаган түрдөштөрүнө караганда бир топ көп аңчылык кылышы керек. Мындан тышкары, өзүн оңой гана коргой ала турган болсо, эми коргошу жана колдошу керек болгон башка индивиддер да бар. Болгондо да коргоосуз кичинекейлерди коргоо көбүнчө маанилүү жан аябастыктарды талап кылат.

Жаныбарлардын үй-бүлө кура алышы жана кийин үй-бүлө индивиддерин карай алышы үчүн көп аракет кылышы, өмүрлөрүн коркунучка салышы, бейпилдиктерин бузушу ойго сала турган бир көрүнүш. Жаныбарлар эмне үчүн кыйын жолду тандашууда?

Жаныбарлардын мындай тандоосу Дарвиндин «күчтүү жашайт, алсыз болсо эзилип жок болот» деген гипотезасын толугу менен жараксыз кылат. Себеби бираздан соң абдан көп мисалдарын көрө турганыбыздай, **табиятта алсыздар эзилип жаткан жок, тескерисинче көбүнчө күчтүүлөр тарабынан «өлүмгө да тике карап» корголушууда.**

Үй-бүлө индивиддеринин бири-бирин таанышы

Көпчүлүк болуп жашай алуу үчүн баарынан мурда бир үй-бүлөгө тиешелүү жандуулар бири-бирин тааный алышы керек. Чынында эле абдан кеңири чөлкөмдөрдө, абдан көпчүлүк колониялар абалында жашаган жандуулар да өз балдарын, түгөйлөрүн, эне-аталарын же бир туугандарын тааный алышат.

Ар бир түрдүн бири-бирин таануу ыкмасы ар башка. Мисалы, жерде уя курган канаттуулар балдарынын үнүн да, көрүнүшүн да таанышат. Булардын бири болгон сельд балыгы ак чардактары болсо балдарын абдан ири колониялар ичинде чоңойтот. Бирок, ошого карабастан, балдарын көрүп турбаса да, алардын муктаждыкты билдирген үндөрүнө ылдам жооп беришет, эч качан алардын үнүн башкалар менен адаштырышпайт. Балдары турган чөйрөгө жат бир балапан кирсе, ылдам аны айырмалап ал жерден алыстатышат.²⁵

Сүт эмүүчүлөр болсо балдарын көбүнчө жыттарынан таанышат. Баласы төрөлөөр замат эне аны жыттайт жана андан соң баласын эч башка кичинекейлер менен адаштырбайт.²⁶

Бул багытта эң ийгиликтүү жандуулардын бири – бул пингвиндер. Бири-бирине опокшош болгон бул жандууларды абдан көңүл бөлүп караганда да айырмалоо дээрлик эч мүмкүн эмес. Ошондуктан пингвин үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бирин эч кыйналбастан тааный алышы абдан таң калыштуу. Өзгөчө ургаачы пингвиндин 2-3 ай бою түгөйү жана баласы үчүн тамак издөөгө кетип, кайра келгенде экөөсүн тең тааныганын ойлосок...

Эне пингвин 2 же 3 айдан кийин кайра кайтып келгенде, жүздөгөн пингвиндердин арасынан баласын жана түгөйүн оңой гана таап алат. Мындан да кызыктуусу жетилген пингвиндер сууга аңчылыкка чыгуудан мурда топтогу бардык кичинекейлерди топтошот жана аларды бир бала бакчадагы сыяктуу бирге калтырышат. Бул тондуруучу суукка карата бир чара болуп саналат. Чогуу турган кичинекейлер бири-бирине абдан жабышышат жана ушинтип жылынышат. Бирок бир көйгөй бар. Жетилген пингвиндер аңчылыктан кайтканда жүздөгөн кичинекейлер арасынан өз балдарын кантип табышат? Бул пингвиндер үчүн көйгөй эмес. Ар бир пингвин кайтып келгенде үнүнүн эң жогорку тону менен кыйкырып баштайт жана ар бир кичинекей пингвин энесин же атасын үнүнөн таанып алардын жанына барат.²⁷ Албетте, миңдеген пингвин арасынан бири-бирин айырмалоону камсыздаган эң ыңгайлуу ыкма – бул үнүнөн таануу. Кандайча болуп көрүнүштөрү опокшош болсо да, бири-бирин айырмалап таануу үчүн пингвиндердин үнү ар бириники ар башка болуп калган? Андан да пингвиндер бири-бирин үнүнөн айырмалоо жөндөмүнө кантип ээ болушкан? Эч бир пингвин мындай өзгөчөлүктөргө жана жөндөмдөргө өз эрки менен акыл колдонуп, жетиши мүмкүн эмес. Булардын пингвиндерге «берилген» болушу керек. Андай болсо бул өзгөчөлүк жана жөндөмдөрдү аларга ким берген? Эволюционисттердин ою боюнча, «табият» берген. Табияттын кайсы элементи жаныбарларга мындай бир аң-сезимди бере алат болду экен? Уюлдагы айсбергдерби? Аска тоолорбу? Албетте, булардын эч бири жооп боло албайт, себеби эволюционисттер көптөгөн күч жана жөндөм таңуулаган табият – бул таштан, кырлардан, дарактардан, муздардан турган, жана өзү да жаратылган бир нерселердин жыйындысы. Демек, жогорудагы суроонун жообу апачык: пингвиндердин ар бирин ар кандай үн жана башкалардын үнүн таануу жөндөмү менен жараткан жана ушундайча алардын жашоосун жеңилдеткен – бул бүт нерсени кемчиликсиз жараткан Аллах.

Балдары үчүн курулган ыңгайлуу уялар

Жандуулардын, өзгөчө кичинекейлердин корголушунда «уялардын» маанилүү бир кызматы бар. Ошондуктан көп жандык түрлөрү таң калыштуу ыкмаларды колдонуу менен, көп сандагы архитектуралык майда-бараттарга ээ уяларды курушат. Уяларды курууда ар түрдүү ыкмалар колдонулат. Жандуулар көбүнчө бир архитектор сыяктуу план жасашып, чыныгы бир дубал устасы сыяктуу иштешип, бир инженер сыяктуу техникалык эсептөөлөрдү жасашат, кээде болсо бир декоратор сыяктуу уяларын жасалгалашып, кооздошот. Көбүнчө бул уста куруучулар уяларын даярдай алуу үчүн күнү-түнү эч эс албастан иштешет. Эгер түгөйлөрү бар болсо, жумуштарды бөлүшүп, бири-бирине жардам беришет. Эң көп маани берилген уялар болсо – бул жаңыдан дүйнөгө келе турган балдарына арналган уялар.

Уялардын даярдалуу ыкмалары – аң-сезими жана мээси жок бир жандыктан күтүүгө болбой тургандай кемчиликсиз. Бироздан соң мисалдары бериле турган мындай уяларды жандыктардын өз мээлери менен долбоорлой албашы айдан ачык. Себеби жандыктардын бул уяларды куруудан мурда көптөгөн баскычты пландаган болушу зарыл. Эң алгач жумурткаларынын же балдарынын коопсуздугу үчүн бир уяга муктаж экенин аныкташы зарыл. Андан соң уя үчүн эң ыңгайлуу орунду аныкташы керек, себеби эч бир жандык уясын көзүнө көрүнгөн бир жерге эле жасай бербейт.

Уянын түзүлүшү жана колдонулган материалдар да чөйрөгө жараша «атайын» тандалат. Мисалы деңиз канаттуулары суунун жээгинде жашашкандыктан, кокус болчу суу ташкындарына карата сууга чөкпөгөн жана сууда сүзө алган чөптөрдөн турган атайын уяларды курушат. Камыштуу жерлерде жашаган канаттуулар болсо шамалда термелгенде, уядагы жумурткалар түшпөшү үчүн кенен жана терең уяларды жасашат. Ал эми чөл канаттуулары болсо уяларын температурасы чөйрөгө карата эң аз 10 даража төмөн болгон өсүмдүктөрдүн төбөсүнө курушат. Себеби антпесе, жердин деңгээлинде 45 даража болгон ысыктык балапандар үчүн бир меш таасирин жаратат жана кыска мөөнөттө өлүмдөрүнө себепчи болот.

Уялар курулган жерди тандоо илим да, мээ да талап кылат. Чынында болсо бир айбандын суу ташкыны ыктымалынан же жогорку температуранын балдарына зыян берээринен кабардар болушу жана мындай коркунучтардан кантип кутулууга мүмкүн экенин эсептеши мүмкүн эмес. Ортодо аң-сезими, акылы жана илими жок жандыктар, бирок ошол эле учурда аң-сезимдүү, акылдуу жана илимге таянган кыймыл-аракеттер бар. Б.а. аң-сезимдин, акылдын жана илимдин ээси болгон Аллахтын кемчиликсиз жаратуусу бар.

Жандыктар үчүн балдарынын жашоосу абдан маанилүү жана жумурткалаган же тууган соң алектенген бир гана нерселери бар. Балдарынын корголушуна абдан маани беришет. Мисалы, ремез (көгүчкөн түрүнөн бир чымчык) балдарын коргоо үчүн уя куруп коюп гана тим болбойт, айланага көп санда «жасалма уя» курат. Мунун себеби балдары чоңойуп жаткан чыныгы уяны жасалма уялар арасында жашыруу жана душмандын көңүлүн башка уяларга буруу. Бул – албетте, ремездин өз мээсинен чыгышы мүмкүн болбогон абдан назик пландалган бир жаңылтуу тактикасы. Душмандардан уяны коргоо үчүн колдонулган эң кеңири ыкмалардын бири – бул уяны кургак жалбырактардын же тикендүү бир дарактардын ичине жашыруу. Кээ бир түрлөр болсо бир коңулдун ичинде эне жана жумурткалары бар кезде, аларды коргоо максатында же бул коңулдардын кирген жагын ылай менен жабат же болбосо шилекейлери менен топуракты аралаштырып жасаган шыбагын колдонуп, кире беришке бир төрт бурчтук абалында бир дубал өрүшөт.

Көптөгөн канаттуу түрү өсүмдүк жипчелерин, чөп жана чыбык-чырпык сыяктуу материалдарды өрүү менен балдарынын бейпил чоңойушу үчүн абдан бекем жана өтө кызыктуу уяларды жасашат. Алгачкы жолу балапандуу боло турган жаш бир канаттуу бир уянын кандайча жасалаарын ошол күнгө чейин эч көрбөгөнүнө карабастан, биринчи аракетинде эле кемчиликсиз бир уя кура алат.

Албетте, булардын баары аталган жандуулар өз башынча ээ боло ала турган жөндөмдөр эмес. Демек, канаттууларга жана башка жандууларга кемчиликсиз деп атоого боло турган уяларды курдурган күч кайсы күч? Жандуулар мындай жөндөмдөргө кантип ээ болушат?

Жандуулардын мындай жөндөмдөрү жөнүндө көңүл буруу керек болгон дагы бир жагдай бар: ар бир жандуу туулгандан баштап өзүнүн түрү колдонгон уянын курулушу менен байланыштуу бардык маалыматтарга ээ болот. Бир жандык түрү дүйнөнүн кайсы тарабында болбосун, уясын бирдей абалда

курат. Бул – жандуулардын уяларын куруу ыкмаларына кокустан ээ болбогондугунун, бул маалымат жана жөндөмдөрдүн баарынын жандыктарга жалгыз бир күч тарабынан берилгендигинин ачык далилдеринен. Аларга мындай маалыматтарды илхам кылган жана аларды жогорку жөндөмдөр менен бирге жараткан – бул чексиз илим жана күч-кудурет ээси Аллах.

Жандыктардын уялары анализ кылынганда, көрүлгөн архитектуралык чеберчиликтер менен бирге эне жана атанын уяны куруу үчүн көрсөткөн кереметтүү жан аябастыктары да көңүлдү өзүнө бурат. Мисалы, канаттуулар балдары үчүн уяларды абдан назиктик менен курушуп, өздөрүнө жөнөкөйүрөөк уяларды курушат.²⁸ Уялардын курулуш баскычтарын ойлогонубузда болсо, бул жандыктардын канчалык чоң убарачылыктар менен бул уяларды курушканын, канчалык көп күч коротушканын жана канчалык жан үрөшкөнүн түшүнөбүз. Бир канаттуу эң жөнөкөй бир уя куруу үчүн да жүздөгөн жолу учуп чыбык-чырпык топтошу керек. Себеби оозунда ар бир жолкусунда бир же эки бөлүк гана көтөрө алат. Бирок бул канаттууга тоскоол боло албайт жана чоң бир сабырдуулук менен керектүү материалды ташуусун улантат. Куруу убагында эч тажап эринбейт, материалды чарчаган үчүн кем колдонбойт, эч бир бөлүк үчүн эринбейт.

Дарвиндин табигый тандалуу догмасы боюнча, бул жандуулар бир гана өздөрүн ойлошу керек эле. Эгер күчтүүлөр жашай алган, айоосуз бир күрөш жүргөн бир чөйрө болсо, бул жандуулар алсыз жандууларды жашата алуу үчүн өздөрүн дээрлик «байкуш абалга жеткире турганчалык» аракет кылышмак беле? Же али бул алсыз жандыктар дүйнөгө келе электе алар үчүн эң кооптуу чөйрөнү даярдоону кантип түшүндүрүүгө болот? Бул суроолордун эч бирине Дарвиндин табигый тандалуу гипотезасы да, эволюция теориясы да, атеисттик кандайдыр бир көз-караш да жооп бере албайт. Бул суроолордун жалгыз жана так бир жообу бар; бул жандууларга жан аябастык, сабыр, туруктуулук, аракетчилдик, чечкиндүүлүк сыяктуу өзгөчөлүктөрдү берген – бул Аллах. Аллах аларга бул сезимдерди алсыздар күчтүүлөр тарабынан корголсун, табияттагы тең салмактуулук улансын, бул жандыктардын урпактары алар үчүн белгиленген мөөнөткө чейин жок болбосун жана адамдар үчүн Аллахтын чеберчилигинин, күчүнүн, илиминин, жаратуудагы улуулугунун даана бир далилдери болсун үчүн илхам кылууда.

Бираздан соң архитектура жана жасалгалоо жөндөмдөрү менен таанылган кээ бир жандуулардан мисалдар берилет. Өзгөчө канаттуунун жумурткалары жана балапандары – бир уяда корголууга эң көп муктаж болгон жандыктардан. Ушул себептен Аллах канаттууларга дал муктаж болгондой уяларды курууларын илхам кылууда.

Канаттуулар кереметтүү уяларын кантип жасашат?

Канаттуулар уя курууда эң уста жандыктар катары таанылышат. Канаттуу түрлөрүнүн өздөрүнө тиешелүү уя ыкмалары бар жана эч жаңылбастан мындай кемчиликсиз түзүлүштөрдү курушат.

Канаттуулардын уя курушунун эң маанилүү себеби – бул жумурткаларынын жана кийинчерээк бул жумурткадан чыккан балапандарынын абдан коргоого муктаж болушу. Өзгөчө эне канаттуу балдары үчүн аңчылыкка кеткенде, балапандары толугу менен коргоосуз калышат. Бирок дарактын баштарына,

дарактардагы оюктарга, жаракаларга же чөптөрдүн арасына чоң бир усталык менен жашырылган уялар бул балапандар үчүн маанилүү бир башпаанек милдетин аткарат.

Канаттуу уяларынын дагы бир өзгөчөлүгү – бул балапандарды сууктан коргошу. Балапандар түксүз чыгышат жана ошол эле учурда көп кыймылдай албагандыктан булчундарын эч иштете алышпайт. Ошондуктан балапандар тоңбошу үчүн сууктан коргой турган уяларга муктаждык бар. Өзгөчө «өрүлгөн уялар» түзүлүштөрү жагынан мындай жылуулукту балапандарга камсыздай алат. Мындай уялардын курулушу болсо абдан машакаттуу жана оор. Ургаачы канаттуу уяны көп убакыт бою абдан аярдык менен өрүп жасайт. Ошол эле учурда уянын ичин түк, жипче жана кылдар менен толтуруп, натыйжада уянын изоляциясын көбөйткөн болот.²⁹

Ар кандай уя үчүн материал табуу абдан маанилүү. Канаттуулар күн бою жасай турган курулушу үчүн керектүү материалды топтошот. Канаттуулардын тумшуктары жана буттары ар түрдүү материалдарды ташуу жана колдонуу үчүн атайын долбоорлонгон. Уянын курулушу ургаачыга тиешелүү, бирок уя курула турган аймакты эркек тандайт.

Канаттуулар мындай архитектуралык кереметтерди ылай, жалбырак, чырмоок, түк жана кагаз сыяктуу материалдарды колдонуп жасашат. Канаттуу уяларынын өзгөчөлүктөрү колдонгон материалдардан жана куруучулар колдонгон ыкмалардан көз-каранды. Уялар колдонула турган материалдардын ийилчээктиги, чыдамкайлыгы жана катуулугу эске алынып жасалат. Материал кысууга жана керүүгө мүмкүн боло тургандай болушу керек. Мындан тышкары, ар кандай түрдөгү материалдардын бирге колдонулушу уянын коргоочу өзгөчөлүктөрүн өстүрөт. Мисалы, ылай менен өсүмдүк жипчелерин аралаштыруу уядагы жаракалардын жайылышына тоскоол болот.

Канаттуулар топтогон материалдары менен алгач курулуш материалдарын камдашат. Мындай уя курган канаттуулардын бири – бул боор чабалекейлери. Боор чабалекейлери уяларын боор (аска) чекелерине, имарат же коргон дубалдарга цемент менен жабыштырышат. Бул цементти алуу ыкмалары болсо абдан ыңгайлуу. Тумшуктары менен ылай же чопо бөлүкчөлөрүн топтошот жана бул материалдарды курулуш аймагына ташышат. Ылайды жабышчаак шилекейлери менен аралаштырып, асканын бетине сүрүшөт, үстүндө төгөрөк бир ачык калтырышып, түз бир чопо чыны абалында калып беришет. Чопо чынынын ичин чым, балыр жана түк менен толтурушат. Жамгыр жаганда ылайды эзбесин жана уяны кыйратпасын деп бул уяларды көбүнчө бери чыгып турган бир таштын астына курушат.³⁰

Кээ бир Түштүк Африка канаттуулары (*Anthoscopus*) болсо эки бөлүмгө бөлүнгөн атайын уяларды жасашат. Бул уяларда жумуртка басуу бөлмөсүнүн чыныгы эшиги жашырылган. Уянын башка эшиги болсо ортодо бир жерде. Бул аңчы жандыктар үчүн даярдалган бир көз бойомочулук.³¹

Муну менен бирге америка заргалдактары түрүнөн бир канаттуу түрү уясын жапайы аары топторунун жанына курат. Себеби бул аарылар жыландарды, маймылдарды, кара тотукуштарды жана өзгөчө бул канаттуулар үчүн өлүм коркунучу болгон бир чымын түрүн өз уяларынын жанына жакын жолотушпайт.³² Заргалдак канаттуусу да мунун урматында балапандарын мындай коркунучтардан коргогон болот.

Тигүүчү канаттуунун «тиккен» уялары

Индия тигүүчү канаттуусунун тумшугу бир тигүүчү ийне сыяктуу. Жип катары колдонуу үчүн жөргөмүш торунан жибек, уруктардан пахта жана дарак кабыктарынан болсо жипче алат. Бир дарактын өнүп турган жалбырактарын тандайт жана четтери үстү-үстүнө келе тургандай абалда бул жалбырактарды тартып, калыпка салат. Андан соң сүйрү тумшугу менен ар бир жалбырактын бурчуна бир тешик жасайт. Топтогон жөргөмүш тору же өсүмдүк жипчелерин бир тигүүчү ийне-жип колдонгон сыяктуу тумшуктары менен тешиктерден өткөрөт жана түшүп кетүүсүнө тоскоол болуу үчүн ар бир илмекти түйүп койот. Ушул эле жумушту берки учуна да жасап, эки жалбыракты бири-бирине «тиккен» болот. Бир жуп жалбыракты же жалгыз бир жалбыракты өзүнүн айланасында айлантуу үчүн жарым дюжинага чейин түйүккө муктаждык болушу мүмкүн. Андан соң канаттуу бул чөйчөктү чымдар менен толтуруп, төшөйт.³³ Мындан тышкары, бул жалбырактар менен оролгон чөйчөктүн ичинде ургаачысы жумурткаларын койо турган жашыруун дагы бир уя тигет.³⁴

Токугуч канаттуулар:

Токугуч канаттуулардын уялары учурда канаттуу таануучулар жана башка табият таануучулар тарабынан канаттуулар жасаган эң кызыктуу түзүлүштөр катары айтылууда. Бул канаттуулар табиятта тапкан өсүмдүк жипчелерин жана жип катары колдоно алган ар түрдүү узун өсүмдүк сабактарын «токуу» абалында өрүп, өздөрүнө абдан бекем уяларды курушат.

Токугуч канаттуу эң алгач колдоно турган материалын топтойт. Жашыл жана жандуу жалбырактардан өзүнө ичке узун ленталар кыркат же жалбырактардын орто тамырларын алат. Өзгөчө жандуу жалбырактарды тандашынын болсо бир себеби бар: куураган жалбырактардан алган материалды башкара алышы жана буларды токууда колдонуу абдан кыйын, ал эми жандуу жалбырак жипчелери менен бул жумуш абдан оңой жасалат. Канаттуу алгач сабактуу бир бутакка бир жалбырактан үзүп алган узун бир жипченин учун ороо менен ишин баштайт. Бир буту менен жипченин учун бутактын үстүндө кармап туруп, экинчи учун тумшугу менен башкарат. Жипчелер түшүп кетпеши үчүн аларды түйүп бири-бирине байлайт. Алгач бир төгөрөк жасайт; бул уясынын эшиги. Кийин болсо тумшугун токугуч сыяктуу колдонуп, жалбырак жипчелерин башка жипчелердин үстүнөн жана астынан ирээти менен өткөрөт. Токуу процесси учурунда ар бир жипченин канчалык тартылышы керек экенин эсептей алышы керек. Себеби эгер токуганы жумшак болсо, уя бузулуп калат. Мындан тышкары, дубалдарды качан ийүү керек экенин же сыртты көздөй качан ийилээрин билүү үчүн уянын бүткөн, толук абалын акылында элестете алышы зарыл.

Кире беришти токуган соң уянын дубалдарын токуп баштайт. Бул үчүн башын ылдый кылып турат жана ич тараптан жумушун улантат. Тумшугу менен жипчени экинчисинин астынан өткөрөт жана кийин назиктик менен сыртта калган учун кармайт жана бекем тартат. Ушундайча абдан кереметтүү бир токууну жасайт.³⁶

Байкалгандай, токуучу канаттуу уясын жасап жатканда, дайыма бир канча баскыч кийинкисин алдын ала эсептеп кыймылдоодо. Алгач уясы үчүн эң ылайыктуу материалды топтойт, уяны токууну туш келе бир жерден баштабайт. Алгач кире беришти жасайт жана ал жерден дубалдарды улантат. Каерде ийээрин, каерди кеңейтээрин абдан жакшы билет. Болгондо да буларды жасап жатканда абдан усталык менен, акылдуу жана жөндөмдүү кыймыл-аракеттерди жасайт, кыймыл-аракеттеринде эч

тажрыйбасыздык, билбестик ишараты байкалбайт. Бир эле учурда эки ишти жасай алууга (бир тараптан буту менен түшүп кетпеши үчүн жалбырак жипчесин кармап, экинчи тараптан жипченин берки учун тумшугу менен башкарат) жөндөмдүү. Эч бир кыймылы кокустук эмес, тескерисинче абдан аң-сезимдүү жана максатка ылайык.

Токугуч канаттуулардын башка бир түрү болсо жамгырдын таасирин эске алып, «үстүнөн суу өтпөгөн» абдан бекем бир уя курат. Бул канаттуу айланадан топтогон өсүмдүк жипчелерин тумшугундагы бир суюктук менен аралаштырып, өзгөчө бир материал жасайт. Бул суюктук өсүмдүк жипчелерине ийилчээктик жана суу өткөрбөөчүлүк өзгөчөлүгүн берет жана натыйжада уя үчүн кемчиликсиз бир шыбак материалы пайда болот.

Уя бүткөнгө чейин бул процесстерди көп жолу кайталаган токуучу канаттуулар мындай жөмдөмдөргө кокустуктан, аң-сезимсиз ээ болду деп айтуу, албетте, эч мүмкүн эмес. Бул канаттуулар үйлөрүн курууда эч кыйналбастан, бир эле учурда архитектор, бир куруучу инженер жана бир уста сыяктуу иштешет.

Кызыктуу уялар курган канаттуулардын башка бир мисалы – бул Африкада жашаган токуучу канаттуу түрлөрүнүн бири. Бул канаттуулар чоң үй сыяктуу бөлмөлөргө бөлүнгөн, абдан татаал уяларды жасашат. Бул уялардын бийиктиги 3 м, кеңдиги болсо 4,5 метрге жетет жана ичинде дээрлик 200 жуп канаттуу жашай алат.³⁷

Жөнөкөй бир уя куруу жолу турганда, бул канаттуулар эмне үчүн дайыма оор жана көп эмгек талап кылган жолду тандашууда? Бул канаттуулардын өз башынча ушунчалык татаал түзүлүштөргө ээ уяларды курушун кокустуктар менен түшүндүрүүгө болобу? Албетте, болбойт. Табияттагы бүт жандыктар сыяктуу, бул канаттуулар да Аллахтын илхамы менен кыймылдашат.

Чабалекей уялары:

Кээ бир канаттуулар уяларын жердин астына жашырышат. Мисалы, жээк чабалекейлери дарыя же жээк боюнча тик топурак чептеринин жанынан узун тунелдер казышат. Тунелдерди жогоруга ийилген кылып ачышат жана натыйжада жамгыр жаганда уяларын сел баспайт. Ар бир тунелдин аягында чым жана түктөр менен оролгон кичинекей бир бөлмөчө болот.

Түштүк Америкада жашаган булут чабалекейлери уяларын шаркыратмалардын артындагы боорлорго курушат. Бирок шаркыратманын артына өтүү бир канаттуу үчүн дээрлик эч мүмкүн эмес. Мисалы, жырткыч канаттуулар, балыкчылдар, ак чардак же карга сыяктуу канаттуулар шаркыратманы жарып, артына өтө алышпайт. Негизи ыкчам аккан тонналаган суунун ичинен өтүүгө аракет кылган бир канаттуунун заматта талкаланышын күтүүгө болот. Бирок бул чабалекейлер абдан кичинекей жана ушунчалык бат учушкандыктан, шаркыратманы бир ок сыяктуу жарып, арка тарабына өтө алышат. Ал жер бул канаттуулар жана жумурткалары үчүн абдан коопсуз бир жер, себеби алардан башка эч бир жандык шаркыратманын арка тарабына өтүүгө аракет кылбайт.

Бирок бул чабалекейлердин уялары үчүн материал топтоодо бир көйгөйү бар. Буттары ушунчалык кичинекей болгондуктан, башка канаттуулар сыяктуу жерге конуп, буттары менен материалдарды кармап алышпайт. Мунун ордуна абада учкан түк, куураган чөп сыяктуу кээ бир материалдарды кармашат жана буларды жабышчаак шилекейлери менен таштардын үстүнө жабыштырышат.³⁸

Инд океанынын жээктеринде жашаган бир чабалекей түрүнүн мүчөлөрү болсо уяларын үңкүрлөрдүн ичине жасашат. Бул үңкүрлөрдүн эшиктери толкун келген сайын жабылат. Ошондуктан үңкүргө кирүүдөн мурун көбүктүү толкундар үстүндө толкундардын кайра кайтышын күтүшүп, көп кыймылдабастан учушат жана толкун тартылып үңкүрлөрдүн оозу ачылганда ичкери учушат. Чабалекейлер уяларын куруудан мурун суунун үңкүр капталдарында калтырган издерине карап, суу жеткен эң жогорку чекти аныкташат. Жана уяларын бул деңгээлден өйдөрөөк бир жерге курушат.³⁹

Африкада жашаган узун буттуу катчы канаттуулар болсо уяларын бийик жана тикендүү дарактардын ортосуна куруп, душмандарынан коргонот. Американын түштүк-батышында уя курган тонкулдактар ири кактус өсүмдүктөрүнүн тикендүү денесинен уя тешигин ачышат. Саздак бейиш куштары (королек) болсо тузак уялар даярдашат. Ургаачы бейиш кушу балдары үчүн бир уя даярдап жатканда, эркек бейиш кушу саздактын айланасында ыкчам чуркап, чыныгы уядан көңүлдү башка тараптарга бура турган ар түрдүү тузак уяларды курат.⁴⁰

Альбатрос канаттууларынын уялары:

Жаңы жаралган кичинекей балапандарга болгон баласаактык дээрлик бүт канаттуу түрлөрүндө байкалат. Булардын бири – альбатрос канаттуулары. Альбатростор дайыма өздөрү туулган жерде жупташышат. Ошондуктан көбөйүү учурларында топтор абалында жыйналышат. Ургаачылар келээрден жумалар мурда эркектер келип, ал жерде мурдатан бар болгон уяларды ондошот; ушундайча ургаачылар жана балапандар үчүн кемчиликсиз бир бейпилдик камсыздаган болушат. Жумурткаларга болгон жакындык болсо альбатрос канаттууларында абдан кызыктуу. Себеби альбатростор аярдык менен даярдалган уяда жумурткалардын үстүндө эч кыймылдабастан, дээрлик 50 күн бою жатышат.

Бирок балапандарга карата көрсөтүлгөн аяр мамиле жумурткалардын корголушу жана каралышы менен эле чектелбейт. Альбатростор көбүнчө балапандарына тамак табуу үчүн гана керек болсо бир сапарда 1,5 киллометрден ашык жол жүрүшөт.⁴¹

Мүйүздүү канаттуулардын уялары:

Көбөйүү мезгили мүйүздүү канаттуулар үчүн машакаттуу аракеттердин башталышы болот. Бул мезгилде балапандардын ден-соолукта чоңойушу үчүн эркек жана ургаачы мүйүздүү канаттуулар алардан күтүлбөгөндөй көп эмгектенишет. Бул үчүн биринчи жумуш – ургаачыга жана туула турган балапандарга коопсуз бир уя куруу.

Жумушту эркек мүйүздүү канаттуу баштайт жана уя куруу үчүн дарактын үстүнөн бир тешик табат. Ургаачысы бул тешиктин ичине кирет жана эркек болсо тешиктин эшигин ылай менен жабат. Бул уяны курууда абдан маанилүү бир жагдай бар. Эркек мүйүздүү канаттуу ургаачы менен балапандардын коопсуздугун камсыздоо жана аларды сырттан келиши мүмкүн болгон маанилүү коркунучтардан, өзгөчө жыландардан коргоо үчүн ылай менен жапкан бул тешикте кичинекей бир терезе калтырат. Ургаачы канаттуу жумурткалардын үстүндө 3 ай бою жатат жана жабык болгон уясынан бир жолу да чыкпайт. Ошондуктан эркек мүйүздүү канаттуу түгөйү үчүн азык табат жана ага ушул тешиктен тамак берет. Балапандар чыкканда, аларды да кайра эле ушул тешиктен тамактандырат.⁴² Эки канаттуу тең балапандары үчүн абдан сабырдуу жана өздөрүн аябастан аракет кылышат. Ургаачы канаттуу үч ай бою

өзү гана араң батканчалык кичинекей бир тешикте эч кыймылдабастан, жумурткалардын үстүндө отурса, эркек канаттуу аларды эч жалгыз таштабайт.

Буга чейинки мисалдардан да байкалгандай, ар бир канаттуу түрүнүн өзүнө тиешелүү бир уя куруу ыкмасы бар. Жана бул ыкмалардын баары аң-сезимдүү, акылдуу жана ойлонуу жөндөмү жок бир жандыктан күтүүгө мүмкүн болбогончолук татаал; ар бирөөсү бир долбоор жана план талап кылат.

Бир ойлонуп көрөлү: алдыбызда аң-сезими жана акылы жок, боорукердик, мээрим же жан аябастык сыяктуу эрдиктерди пландап жасай турган акылга жана эркек ээ эмес жандыктар турат. Бирок ошол эле учурда бул жандыктарда акыл, аң-сезим, план жана долбоордун натыйжасы болгон чыгармалар, абдан мээримдүү жана жан аябас кыймыл-аракеттер апачык көрүнүүдө. Андай болсо бул кыймыл-аракеттердин жана чыгармалардын булагы эмне? Бул жандыктар мындай кыймыл-аракеттерди өз эрктери менен кылуу жөндөмүнө ээ эмес, демек буларды аларга жасаткан, буларды аларга үйрөткөн бир «күч» болушу керек. Мына ушул күч – жердин, асмандын жана ал экөөсү арасындагылардын Рабби болгон Аллахка тиешелүү.

Ар кандай жандыктардын курган нерселери

Уялар: бомбус (bombus) аарылары

Бомбус аарыларынын уя курууда көрсөткөн жан аябастыгы да абдан кызыктуу. Жаш ханыша аары жумурткалоо процессине бир аз мөөнөт калганда, үйүр түзүү үчүн ылайыктуу бир жер издеп баштайт. Жер тапкан соң кезек уяны куруу үчүн керектүү түк, чөп жана жалбырак сыяктуу материалдарды табууга келет.

Алгач уянын ортосуна теннис тобунчалык чоңдукта бир бөлмөчө жасайт. Бул бөлмөчө айланадан топтолгон материалдардын бири-бирине байлануусу менен жасалат. Кезек уяга азык топтоого келген болот. Ханыша сыртка чыгаар замат уянын үстүндө төгөрөктөр чийип абада айланып баштайт. Бул учурда багыты дайыма уясына багытталат. Ушундайча уясынын ордун жаттаган болот. Балдын маңызын же гүл чаңчаларын топтоп, жетиштүү азык болду деп ойлогондо, уясына кайра кайтат жана буларды бөлмөнүн ортосуна төгөт.

Бал маңызынын азык катары колдонулбаган бөлүгүн ыргытпайт. Буларды кургатып, бөлмө жасалган материалды бири-бирине жабыштырууда жана ошол эле учурда ал жерди изоляциялоодо колдонот. Бал маңызы менен азыктанган ханыша бир мөөнөттөн соң бал мумун чыгарып баштайт. Топтогон гүл чаңчаларынан кичинекей тоголокчолорду жасайт жана үстүнө алгачкы жумушчуларды түзө турган индивиддер чоңойо турган 8 же 16 жумуртка койот. Жумурткалардын айланасын гүл чаңчалары менен бекем жабат.

Жаңы жумурткалар тоголокчолордун үстүнө туш келе эмес, абдан аярдык менен, белгилүү бир симметрияда коюлат. Бирок балдардын жаралышы сыяктуу, жаралган соң азыктанышы да маанилүү. Ошондуктан жаш ханыша бал мумунан бал идиштерин жасап, булардын ичин бал маңызы менен толтурат. Кичинекейлер 4-5 күн уланган бир жумуртка басуу доорунан соң жумурткадан чыгышканда, алар үчүн даярдалган гүл чаңчасы жана бал маңыздары менен азыктанып башташат.

Көңүл бурулган болсо, бал маңыздарын бир куруучу жумушчусу сыяктуу колдонгон, ошол эле учурда үйүрдү (топту) түзө турган жаш индивиддердин ден-соолукта чоңойушун жана жашашын

камсыздаган – акылдуу жана аң-сезимдүү бир жандык эмес; бою бир канча сантиметрден ашпаган кичинекей бир аары. Бул жерде биринчи эле мындай бир суроо туулат: ханыша аары эмне үчүн мынчалык чоң бир жан аябастыкка барууда? Себеби ханыша аары жаңы туулган кичинекейлерди азыктандырган үчүн өз пайдасына эч нерсе таппайт. Ал тургай ордуна жаңы бир ханыша келгенде, чоң бир жан аябастыкка барып, өзү түзгөн тобунан да айрылууга мажбур болот. Андай болсо мынчалык өзүн курмандыкка чалышынын жана жаңы урпактарды пайда кылуу үчүн машакаттуу жумуштарды жасашынын жалгыз бир себеби бар: бүт жандыктар сыяктуу, бомбус аарылары да бир гана Аллахтын илхамы менен мындай жан аябастыкка барууда жана жаңы урпактарды пайда кылууда. Б.а. эволюционисттер жактагандай, табияттагы жандыктар өзүмчүлдүк менен өз өмүрүн улантуу ачкөздүгүнө ээ эмес.⁴³

Уюл аюуларынын муздан башпаанектери

Антарктиканын суук климатында жашаган ургаачы уюл аюулары эгер кош бойлуу болсо же балдары бар болсо өздөрүнө кар жыйындысынын астынан уя жасашат. Башка учурда уяда жашашпайт. Балдар көбүнчө кыш ортосунда туулушат. Алгач туулганда түксүз, көр жана абдан кичинекей болушат. Кыш ортосунда туулган бул абдан алсыз жана кароого муктаж балдардын жашап кетиши үчүн уялардын болушу шарт.

Кадимки бир уя 2 метр узундуктагы бир тунел менен аянты дээрлик жарым метр болгон төгөрөк бир аянттан турат. Бийиктиги да дээрлик жарым метрдей. Бирок бул жер жөнөкөй бир канча аракет менен жасалган бир башпаанек эмес. Бүт жер кар жана муз менен курчалган мындай бир чөйрөдө кар жыйындыларынын асты абдан профессионалдуу деңгээлде казылган жана балдардын жашоосу үчүн керектүү болгон маанилүү жагдайлар эске алынган болот.

Бул уялардын көбүнчө бирден көп бөлмөсү бар жана уюл аюулары бул бөлмөлөрдү уянын эшигинен бийигирээк деңгээлде даярдашат. Натыйжада бөлмөдөгү ысык абанын эшиктен сыртка чыгышына жол берилбеген болот.

Уянын үстүнө жана эшигине кыш бою кар жыйылат. Уюл аюусу болсо бул кар жыйындысынын ичинде аба гана кире турганчалык тар бир каналды ачык калтырат.⁴⁴

Эне аюу башпаанегинин чатырын кээде 75 смден 2 метрге чейин жеткен бир калыңдыкта курат. Чатырдын калыңдыгы коргоочу милдетти аткарат. Б.а. уядагы жылуулукту сактайт. Уядагы температура да мунун урматында турукташкан болот.⁴⁵

Норвегиянын Осло Университетинен изилдөөчү Поль Уоттс (Paul Watts) бул уялардын биринин чатырына бир аппарат жайгаштырып, температураны аярдик менен өлчөгөн жана абдан кызыктуу бир абалды байкаган. Бул узун эмгектин натыйжасында сырттагы температура -30 даражага чейин түшсө, уянын ичиндеги температура 2 же 3 даражадан төмөн эч түшкөн эмес. Эне аюунун кардын калыңдыгына жараша коргоонун да өзгөрүшүн кантип билээри болсо илимпоздорду абдан кызыктырган. Бул жылуу жана корголгон чөйрөдө эне аюу энергия топтойт жана денесиндеги май резервдерин да кышкы уйку периодуна ылайык жөнгө салат.

Бирок булардан да абдан кызыктуу бир жагдай бар. Эне аюу кышкы уйкуга кирген бул периоддо эч энергия коротпоо жана балдарынын жакшыраак азыктанышын камсыздоо үчүн метаболизм

төмөндөтөт. 7 ай бою метаболизмдеги майды протеинге айлантат жана балдарынын азыктанышын камсыздайт. Ошондуктан 7 ай бою өзү эч азыктанбайт. Жүрөктүн согушун мүнөтүнө 70тен 8ге чейин түшүрө алат жана метаболизм жайлатат. Бул периоддо тамак жебеген сыяктуу, табигый муктаждыктарын (заара сыяктуу) да кылбайт. Ушундайча балдарын тууй турган убакта ашыкча энергия коротпогон болот.

Крокодилдердин уялары

Флорида Эверглейдсте жашаган ургаачы крокодил жумурткалары үчүн абдан өзгөчө бир уя даярдайт. Алгач чириген өсүмдүктөрдү ылай менен аралаштырат жана бул өсүмдүктөрдөн дээрлик 90 см бийиктикте бир дөбө жасайт. Дөбөнүн үстүндө бир чуңкур жасайт жана бул чуңкурдун ичине бир канча дюжина болгон жумурткаларын жайгаштырат. Жумурткалардын үстүн кайра эле топтогон өсүмдүктөрү менен жабат. Кийин жумурткалары үчүн кооптуу болгон жаныбарлардан уяны коргоп баштайт. Жумурткалар жарылаарда балдарынын үндөрүн уккан крокодил уянын үстүндөгү өсүмдүктөрдөн турган жапкычты алат. Балдары ыкчам жогору көздөй тырмышышат жана эне крокодил балдарын оозуна алып аларды сууга чейин оозунун ичиндеги чөнтөкчөдө ташыйт.⁴⁶

Темирчи баканын уясы

Амфибия ата-энелер арасында эң уста уя куруучулардын бири – бул кичинекей Түштүк Африка темирчи бака. Уя эркек бака тарабынан курулат. Эркек ылайда бир тешик ачканга чейин айлана абалында айланат. Тешиктин дубалдарын түртүп кеңейтет. Жумушу аяктаганда, бекем бир ылайдан дубал менен курчалган, 10 см терендикте бир суу көлмөсүн курган болот.

Темирчи бака бул көлмөдө отурат жана бир ургаачынын көңүлүн бурганга чейин ал жерде жупташуу чакырыгын жасайт. Бул чакырууга келген ургаачы бака суу толгон уяга жумурткаларын жайгаштырат; жумурткаларды эркек төлдөтөт жана экөөсү тең жумурткалар жарылганга чейин аларды көзөмөлдөшөт. Жумурткадан чыккан кичинекейлер (тетарлар) дубал менен курчалган, балыктардан жана курт-кумурскалардан корголгон көлмөлөрүндө бейпил гана сүзүшөт. Чоңойгондо болсо аярдык менен даярдалган бул «бала бөлмөсүнүн» дубалынан тырмышып, сыртка чыгышат.⁴⁷

Деңиз астындагы куруучулар

Балыктардын да уя кураарын көбүбүз билбейбиз. Бирок таң калыштуу санда көп тузсуз суу балыгы көлмөлөрдүн, көлдөрдүн же дарыялардын түбүндө уялар курушат. Бул уялар көбүнчө шагылдардын же кумдун ичинде ачылган бир чуңкур абалында. Мисалы, сом балыктар жана ала балыктар жумурткаларын ушундай ачкан чуңкурларына койгон соң чуңкурду жабышат жана жумурткаларды өз башынча жарылып чыгышы үчүн калтырышат. Жумурткалар ачык бир уяда коргоосуз калганда болсо ата-энелердин бири же экөөсү кароол болот. Көптөгөн балык түрүндө уянын курулушун жана жумурткаларды коргоону эркек өз мойнуна алат.

Балыктардын кээ бирлеринин уялары болсо кеңири масштабдуу. Түндүк Америка жана Европа боюнча көлмө жана дарыялардагы эркек тикендүү балыктар көптөгөн канаттуунукунан бир топ аярдык менен даярдалган уяларды курушат. Бул балык түрү суу өсүмдүктөрүнүн майдаларын топтоп, бөйрөктөрүнөн чыккан жабышчаак бир суюктукту чачып өсүмдүк бөлүкчөлөрүн бири-бирине жабыштырат. Уяга узун түз бир жыйынды калыбын берүү үчүн анын айланасында сүртүнүү менен сүзөт. Кийин бул жыйындынын ортосунан ыкчам өтүп, алдыңкы жана арткы эшиги бар жана арасынан суу аккан бир тунел жасайт. Бир ургаачы уяга келгенде, кылкандуу балык зигзаг абалында бир бий бийлейт. Ургаачыны тунел абалындагы уясына алып барат жана мурду менен уянын эшигин ишарат кылат. Ургаачы жумурткаларын таштаган соң эркек жумурткаларды төлдөтүү үчүн уянын алдыңкы эшигинен кирип баратып, ургаачыны арткы эшиктен сыртка түртөт. Уя бир канча ургаачы тарабынан жумуртка менен толтурулганда, эркек кароолдукка турат жана тунелдин ичине тузсуз суу агымын камсыздайт. Мындан тышкары, уянын бузулган жактарын оңдойт. Жумурткалар жарылган соң дагы бир канча күн кароолдугун улантат. Андан соң ылдыйкы жагын кичинекей кылкандуу балыктар үчүн «бала бөлмөсү» катары калтырып, уянын төбөсүн алып таштайт.⁴⁸

Жаныбарлар буларды кантип жасай алышат?

Бир ойлонуп көрүңүз; архитекторлук илими жок, өмүрүндө эч куруу тармагында иштебеген бирөө алдында материал да, кантип кураарын үйрөтүп турган бирөө да, курула турган имараттын планы да жок туруп, өз алдынча кемчиликсиз бир имаратты кура алабы? Албетте, жок. Адам аң-сезимдүү жана акылдуу бир жандык болгонуна карабастан, андан мындай бир нерсени күтүү кыйын.

Адамдан да күтүүгө болбогон мындай мээ жана жөндөм талап кылган кыймыл-аракеттерди жаныбарлардан күтүүгө болобу? Жогоруда мисалдары берилген жаныбарлардын көпчүлүгү мээ мындай турсун, өнүккөн бир нерв системасына да ээ эмес. Бирок уяларын куруп жатышканда, план жана эсептөөлөрдү жасашат, физиканын эрежелерин колдонушат, токуучулук же тигүүчүлүк сыяктуу жөндөм талап кылган ыкмаларды колдонушат. Болгондо да бул жаныбарлар өздөрүнүн жана балдарынын муктаждыктарын эң ыңгайлуу жол менен камсыздашат. Эң табигый жана кол жетээрлик жолдордон өздөрүнө курулуш материалдарын даярдашып, курулуштарынын изоляциясын да эң оной материалдар менен камсыздашат. Бир канаттуу же бир уюл аюусунун изоляциянын эмне экенин билиши мүмкүнбү? Же болбосо уясын жылытышы керек экенине акылы жетиши мүмкүнбү? Мындай өзгөчөлүктөрдүн эч бирөөсүнүн бул жаныбарлардын өзүнө тиешелүү эмес экендиги ачык. Андай болсо бул жаныбарлар мындай жөндөмдөргө кантип ээ болушат?

Мындан тышкары, бул жаныбарлар уяларды куруп жатышканда, улуу бир берилгендик жана сабырдуулук менен иштешет. Көбүнчө болсо бул уяларда өздөрү эмес, жалаң гана балдары жашашат.

Бул жаныбарлардын кыймыл-аракеттеринде көрүлгөн акылдын, илимдин жана жан аябастыктын булагынын бир гана жообу бар; булардын баары – бул жаныбарларга Аллах тарабынан илхам кылынган өзгөчөлүктөр. Аллах жаныбар түрлөрүнүн тукумунун уланышы үчүн бул жаныбарларды жан аябас жана иштемчил кылып жаратып, аларга коргонуу, аңчылык кылуу, азыктануу, көбөйүү ыкмаларын өз-өзүнчө илхам кылган. Аларга уяларын курдурган, кемчиликсиз пландар жасаткан, аларды коргогон жана сактаган

– бул чексиз мээримдүү жана боорукер Аллах. Эволюционисттер догма кылгандай, «табият эне» да, кокустуктар да бул жаныбарлары абдан татаал уяларды куруу үчүн программалай албайт. Бүт жандыктар Жаратуучуларынын илхамына баш ийишкендиктен, алардан эч күтүлбөгөн кыймыл-аракеттерди жасашат.

Аллах Куранда «**Тоолордо, дарактарда жана алар курган үйлөрдө өзүңө үйлөр кур.**» (Нахл Сүрөсү, 68) аяты менен бал аарыга уясынын ордун илхам кылганын билдирген. Бал аары сыяктуу эле, жандыктардын баарына уяларынын ордун, куруу ыкмасын, колдоно турган материалдарын Аллах илхам кылууда.

Тукумдун уланышы жана балдарын коргоо үчүн жасалган жан аябастыктар

Көптөгөн жаныбар түрлөрү көбөйө алуу, жумурткаларын же балдарын коргой алуу үчүн көп жан аябастыктарды жасашып, кыйынчылыктарга барышат. Ал тургай кээде бул үчүн «өлүмгө тике караган» жаныбарлар бар. Жумурткалоо үчүн киллометрлеген алыска көчкөндөр, абдан пландуу жана көп аракет менен уяларды кургандар, жупташуудан соң же жумурткалаган соң өлгөндөр, жумурткаларын жумалап ооздорунда көтөрүп жүрүп, бул учурда азыктана албагандар, жумурткаларын жумалап кароолого туруп коргогондор...

Түпкүрүндө мындай жан аябастыктардын баары маанилүү бир максатка кызмат кылууда: жандык түрлөрүнүн урпагынын уланышы... Алсыз жана күчсүз ымыркайлар жетилген жана күчтүүлөр тарабынан каралып, корголсо гана жашап кете алышат. Туулганда таштап салынган бир кийик баласынын же кандайдыр бир жерге ташталган канаттуу жумурткасынын, албетте, өз башынча жашап кетүү мүмкүнчүлүгү дээрлик жокко эсе. Бирок жаныбарлар эч чарчабастан, тажабастан, мындай алсыз балдарынын бүт жоопкерчилигин өз моюндарына алышат. Алардын баары Аллах аларга илхам кылган милдеттерин эч кемчиликсиз аткарышат.

Дагы бир кызыктуу жагдай бар: балдарын жана жумурткаларын абдан аяр карап, коргогон жандыктар – эң аз көбөйгөн жандыктар. Мисалы, канаттуулар жыл сайын аз санда жумуртка чыгарышат жана бул жумурткаларын абдан этияттык менен коргошот. Ошол сыяктуу сүт эмүүчү жаныбарлар да көбүнчө бир же эки ымыркайлуу болушат жана узун мөөнөт бою балдарын карап, коргошот. Бирок бир жолуда миндеген жумуртка таштаган кээ бир балыктар же курт-кумурска жана чымын-чиркейлер, же жыл сайын бир канча жолу көп санда балалаган чычкандар сыяктуу кээ бир жандыктар болсо жумурткалары же балдарына карата анчалык аяр болушпайт. Бирок көп санда болгон үчүн булардын бир бөлүгүнүн жашашы да тукумдун уланышы үчүн жетиштүү. Андай болбогондо, т.а. көп санда балалагандар ар бир баласын абдан аярдык менен жашатканда, дүйнөнүн экологиялык тең салмактуулугунда маанилүү бузулуулар болушу мүмкүн эле. Мисалы, көп санда балалаган чайыр чычкандары үчүн абал мындай болгондо, чайыр чычкандары бүт дүйнөнү басып ала тургандай санда көбөйүшү мүмкүн эле.⁴⁹ Албетте, экологиялык тең салмактуулуктун сакталышында маанилүү бир фактор болгон көбөйүүнүн бул жандыктар тарабынан жөнгө салынышы жана аң-сезимдүү бир абалда көзөмөлгө алынып, тең салмакта сакталышы мүмкүн эмес.

Бул жандыктардын эч бири аң-сезимдүү жандыктар эмес. Ошондуктан, урпагынын уланышы үчүн көбөйүшү керек экенин эсептешин да, көбөйүп жатканда табияттын тең салмактуулугун ойлоп, ушуга

жараша кыймыл-аракет кылышын да бул жандыктардан күтүүгө болбойт. Табияттын тең салмактуулугунун мындайча сакталып турушу ар бир жандыктын ага жүктөлгөн жоопкерчиликти кемчиликсиз жана кың дебестен аткарышынын, ар биринин жалгыз бир Эркин башкаруусунда кыймылдагандыгынын маанилүү бир көрсөткүчү. **Табиятта эч бир жандык ээбаш жана көзөмөлсүз эмес.** Баары аларды жараткан Аллахка моюн сунган абалда кыймыл-аракет жасашат.

Аллах Куранда Анын уруксаты болбостон, эч бир жандыктын көбөйө албашын, жашай турган жана өлө турганды Өзү аныктаганын мындайча кабар берүүдө:

Аллах ар бир ургаачынын эмнеге кош бойлуу экенин жана жатындарынын эмнени кемитип, эмнени кошконун билет. Анын Кабатында бүт нерсе бир өлчөө менен. (Рад Сүрөсү, 8)

... Анын илими болбостон, эч бир мөмө бүчүрүнөн чыкпайт, эч бир ургаачы кош бойлуу болбойт жана туубайт да... (Фуссилет Сүрөсү, 47)

Асмандардын жана жердин мүлкү Аллахка тиешелүү. Каалаганын жаратат. Каалаганына кыздар тартуулайт, каалаганына болсо эркек тартуулайт. Же эркектер жана кыздар кылып жуп (эгиз) берет. Каалаганын кысыр калтырат. Чынында Ал – билүүчү, кудуреттүү. (Шура Сүрөсү, 49-50)

Жумурткаларга жана балдарына көрсөтүлгөн абдан аяр мамиле

Көптөгөн жандык жумурткаларын жана балдарын коргой алуу үчүн көп кыйынчылыктарга барат; аларды жашырат, сынбашы үчүн аяр бир жерге жайгаштырат, аларды жылытат же ашыкча ысыктан коргойт, коркунуч учурунда бүт жумурткаларын башка бир жерге алып барат, жумалап кароолдукка турат, ал тургай оозуна салып көтөрүп жүрөт... Көптөгөн канаттуу, балык жана сойлоочуда мындай жан аябас жана боорукер кыймыл-аракеттерди көрүүгө болот.

Адамдар үчүн абдан кооптуу болушу мүмкүн болгон питон жыланы да жумурткаларына карата абдан мээрман жана коргоочу. Ургаачы питон бир жолкуда дээрлик 100 жумуртка жумурткалайт жана анан өзүн жумурткаларынын үстүнө оройт. Мындай кылышынын себеби аба абдан ысыганда, жумурткаларынын үстүнө көлөкө кылып, аларды салкындатуу, аба температурасы абдан төмөндөгөндө болсо денесин титиретип аларды жылытуу. Жумурткаларын ороп турган убакта аларды башка коркунучтардан да коргогон болот. Натыйжада маанилүү коркунучтар ургаачы питондун балдарына болгон мындай аяр мамилеси урматында жоголот.⁵⁰

Жумурткаларын ооздорунда көтөрүп жүргөн балыктар болсо бир топ кызык. Мындай балыктар «оозунда жумуртка баскан балыктар» деп аталышат. Булардын кээ бирлери болсо жумурткалар жарылган соң да балдарын ооздорунда сактап, коргоосун улантышат. Мисалы, деңиз түлкүлөрү (raja clavata) кичинекей топтой чоңдуктагы жумурткалары менен ооздору толо абалда жумалар бою сүзүшөт. Кээде жумурткаларды ооздорунда чайкап, аларга кычкылтек берет. Жумурткалар жарылган соң балдар дагы бир

канча жума эркек деңиз түлкүсүнүн оозунун ичинде калышат. Бул мөөнөт ичинде эркек өзүнүн дене майы менен жашайт жана дээрлик эч нерсе жебейт.⁵¹

Жумурткаларын жана балдарын оозунда алып жүргөн дагы бир жандык түрү – бул бакалар. Мисалы, Ринодерма (Rhinoderma) бакасы жумурткаларын ичинде сактайт. Жупташуу убагында ургаачылар жумурткаларын жерге ташташат жана эркек бакалар жумурткаларды коргоо үчүн чөйрөлөрүндө жыйналышат. Жумурткалар жарылууга даяр болгондо, ичиндеги түйүлдүктөр (тетарлар) кыймылдап башташат. Желатин менен капталган жумурткалар титиреген сайын ар бир эркек алдын көздөй жүткүнөт, мүмкүн болушунча көп жумуртка тутуп оозуна алат. Бул жумурткаларды ооздорунун жанында өзгөчө шишип турган үн чөнтөкчөлөрүнө толтурушат жана балдар ушул жерде чоңойушат. Бир күнү эркек бака кайра кайра бир канча жолу кыйкырат жана кокустан эстейт (эсинеит). Толук чоңойгон жаш бакалар эстеген эркек баканын оозунан сыртка чыгат.⁵²

Австралияда жашаган дагы бир бака түрү болсо жумурткаларын жутат жана аларды бул жолу өзгөчө чөнтөкчөдө эмес, ашказанында сактайт. Бирок балдар сырткы дүйнөдөн коргонуп жатышканда, ошол эле учурда чоң бир коркунучка кабылышат. Себеби белгилүү болгондой, ашказан ичиндеги жумурткаларды эрите ала тургандай күчтөгү суюктуктарды чыгарат. Ошондуктан, балдар (ымыркайлар) ашказанга кирээр замат ашказан кадимкидей күчтүү суюктугун чыгарат жана аларды ээритет. Бирок бул абалга башынан эле чара көрүлгөн. Ургаачы бака балдарын жутканда, ашказан суюктугунун чыгарылышы токтойт жана ушундайча балдардын сиңирилишине бөгөт коюлган болот.⁵³

Кээ бир бака түрлөрү болсо балдарынын кутулушун коопсуздукка алуу үчүн ар кандай жолдорду колдонот. Мисалы, Пипа кургактык бакасы жумурткалаган соң эркек бака пардалуу буттары менен жумурткаларды топтойт жана аярдик менен ургаачысынын жонуна жайгаштырат. Жумурткалар териге жабышат. Астыларындагы тери шишип жана жонундагы жумурткалар болсо териге көмүлүп баштайт. Жумурткаларынын үстүндө ичке бир кабыкча пайда болот. 30 саат ичинде жумурткалар көздөн кайым болот жана ургаачы баканын жону мурдакысындай түптүз абалга келет. Терисинин астында жумурткалар өрчүйт. Он беш күндөн соң ургаачы баканын сырты түйүлдүктөрдүн кыймылдашы менен кыймылдап баштайт. 24-күнү ымыркай бакалар териде тешиктер ачышып, сыртка чыгышат жана сүзүп, өздөрүнө суунун ичинде жашына ала турган коопсуз жерлерди издешет.

Европада жашаган төрөтчү кургактык бакасы өмүрүнүн көпчүлүгүн кургактыкта, суудан алыс эмес топурак оюктарында өткөрөт. Кургактыкта жупташат. Ургаачы жумурткаларын жерге таштаган соң эркек аларды төлдөтөт. Жарым сааттан соң эркек бака жумурткаларды жипке тизген сыяктуу бири-бирине жабыштырат жана кийин буларды арткы буттарынын үстүнө да жабыштырат. Кийинки бир канча жума бою каякка барса, тизмек тизмек жумурткаларын да жанында алып жүрөт. Аягында, т.а. балдар жумурткадан чыгаарда сууга секирет. Жумурткалар жабышкан арткы буттарын бүт түйүлдүктөр чыкканга чейин сууда кармайт. Андан соң кургактыктагы оюгуна кайтат.⁵⁴

Бул мисалдарда унутпаш керек болгон маанилүү бир жагдай бар. Жогоруда сөз кылынган бакалардын кыймыл-аракет калыптары менен физикалык өзгөчөлүктөрү толугу менен бир-бирине дал келет. Бакалардын бирөөсүнүн ичинде жумурткалар үчүн даярдалган атайын бир чөнтөкчө бар. Баканын ичинде бар болгон мындай бир өзгөчөлүктөн кабардар болушу эч мүмкүн эмес. Бирок бул чөнтөкчөнүн бар экенин билген сыяктуу жумурткаларын жутат. Башка бака түрү болсо – ашказан суюктугунун жумурткаларына зыян берээрин биле албай турганчалык жана бул суюктукту токтотууну ойлоно албай

турганчалык даражада ойлоноу жана акыл жөндөмү жок бир жандык. Мындай бир нерсени ойлонгон күндө да, эч бир жандык өз эрки менен ашказанында чыгарылган бир суюуктуку токтото албайт. Дагы бирөөсүнүн жону болсо жумурткаларын көтөрүп жүрүшү үчүн теңдешсиз бир өзгөчөлүккө ээ. Бул жандыктардын физикалык өзгөчөлүктөрү да, кыймыл-аракет калыптары да кокустуктар натыйжасында эч пайда болбой турганчалык татаал.

Бул өзгөчөлүктөрдүн ар биринде бир долбоор жана план бар. Бул бакалардын жана башка бардык жандыктардын физикалык өзгөчөлүктөрү жана кыймыл-аракеттеринин бири-бирине абдан ылайыктуу абалда улуу акыл жана илим ээси Аллах тарабынан жаратылганы апачык. Ар бир жандыкты чексиз мээримдүү жана боорукер болгон Аллах коргоп турат.

Аллах коргоо жана боорукердик сезимдерин илхам кылган жандыктар, албетте, бул жерде саналгандар менен эле чектелбейт. Мисалы, кумурскалар, термиттер же аарылар сыяктуу көпчүлүк чогуу жашаган жандыктарда да эң көп көңүл бурулган нерсе – бул жумурткалар жана личинкалар. Кумурскалар жумуртка жана личинкаларын жер астындагы уяларында даярдаган бөлмөлөрүнө жайгаштырышат. Жумушчу кумурскалар нымдуулук жана температуранын өзгөрүшүнө жараша личинка жана жумурткаларынын бөлмөлөрүн бат бат алмаштырышат. Ошондуктан жумушчу кумурскалар көбүнчө ооздорундагы личинкалар менен бөлмөлөр арасында кыйма-чийме жүрүшөт. Эгер уялары башка жандыктардын кол салуусуна кабылса, жумушчу кумурскалар эң алгач бул бөлмөлөрдү бошотушат жана личинкаларды уянын сыртындагы бир жерге жашырышат.⁵⁵

Канаттуулардын жумурткаларына жасаган мээрмандык өрнөктөрү болсо абдан керемет. Мисалы, кичинекей жамгыр канаттуусу бир жер чуңкуруна 4 даана жумуртка калтырат. Абанын температурасы абдан көтөрүлгөндө, көкүрөк түктөрүн сууга малат жана кайра келгенде нымдуу түктөрүн жумурткаларына тийгизип аларды салкындатат.⁵⁶

Негизи жумурткалуу жандыктардын абдан көпчүлүгү жумурткаларын жашаган чөйрөсүнүн температурасына ылайыкташтырат. Мисалы, сууда сүзгөн балырлардан уя курган суучул куштар жумурткаларынын үстүн уя курган материалы менен жабышат. Натыйжада жумурткалары турган жерде жылуулук сакталат.⁵⁷

Ак куулар болсо жумурткаларынын үстүнө отуруп аларды ысык кармашат. Ургаачы ак куу бүт жумурткалар бирдей жылышы үчүн белгилүү аралыктар менен жумурткалардын үстүнөн туруп, орун которот.⁵⁸

Кум кушу болсо жумурткаларын жылытуу үчүн абдан өзгөчө бир ыкма колдонот. Ургаачы кум кушу уяга жумурткаларды калтырган соң жумурткаларды кароо милдетин эркек канаттуу алат. Эркек жумурткалардын үстүнө отурат жана уянын үстүнө көкүрөк түктөрүн күбүйт. Натыйжада жандыктын астындагы жылаңач тери канга толот. Бул кандын ысыктыгы үч жумадан ашык мөөнөт жумуртка баскан эркектин жумурткаларын жылытууга жетиштүү болот. Балапандар жумурткадан чыккан соң эркек дагы бир жарым жума балапандар менен алектенет жана андан соң ургаачы менен милдет алмашышат.⁵⁹

Уяларда жылуулуктун жөнгө салынышы жумурткалардын өрчүшү үчүн абдан маанилүү жана бул маанилүүлүк бардык жандыктардын жумурткаларына тиешелүү. Жандыктардын бул багытта абдан аяр мамиле кылышы жана температураны жөнгө салуу үчүн ар кандай ыкмаларды колдонушу абдан кызык. Себеби бир канаттуунун, бир жыландын же бир кумурсканын температуранын мааниси жөнүндө маалыматка ээ болушу жана андан соң жылуулукту керектүү деңгээлде кармоо ыкмасын өз башы менен

ойлоп табышы эч мүмкүн эмес. Мындай илимдин чыныгы ээси болсо бул жандыктардан башка бир Зат. Бүт нерсенин Жаратуучусу болгон Аллах ар бир жандыкта сансыз өзгөчөлүк жаратуу менен чексиз илимин «ой жүгүрткөн адамдарга» көрсөтүүдө.

Аллахтын илхамы менен кыймылдаган бул жандыктар көбүнчө чарчоону билбестен аракет кылышат. Өзгөчө кээ бир канаттуулар биринин артынан экинчисин куруп бир канча уя даярдоого мажбур жана бирөөсүндө кароого муктаж балапандары болсо, башкаларында жумуртка басуулары керек. Мисалы, кичинекей жамгыр канаттуусу жана суучул канаттууларда ургаачы жана эркек күндөрүн бир уяда жумуртка басуу менен башка уядагы балапандарын кароо арасында өткөрүшөт.

Мындан да кызыктуусу – бул суу тоогу жана терезе карлыгачы түрлөрүндө биринчи уядагы балапандардын экинчи уяда жаңы чыккандардын чоңойушуна жардам бериши. Көптөгөн аары канаттуусу жубу да башка жуптарга жардам беришет. Мындай жардамдашуулар канаттуулар арасында абдан көп кездешет.⁶⁰ Жандыктардын бир гана өз балапандарына эмес, башка балапандарга да жардам бериши, албетте, эволюция теориясы үчүн абдан оор тоскоолдук жаратат. Жандыктардын мындай жан аябастыктарынын баары эволюция теориясынын догмасын тамырынан жыгууда. Эволюционисттер жактагандай, кокустуктар натыйжасында пайда болгон, ар бир жандык өзүн гана ойлогон бир табиятта мынчалык бийик өзгөчөлүк-сыпаттар эч болбошу керек. Бирок табиятта бири-бирине жардам берген канаттуулар сыяктуу сансыз жан аябастык жана көмөктөштүк мисалдары бар. Бул болсо табияттын кокустуктардын эмес, улуу бир күч ээси болгон Аллахтын чыгармасы экендигинин апачык бир далили.

Император пингвиндеринин теңдешсиз сабыры

Жумурткаларын коргоодо улуу бир чечкиндүүлүк, эч кездешпеген бир сабыр жана таң калыштуу чыдамкайлык көрсөткөн дагы бир жандык түрү болсо – бул император пингвиндери. Антарктиканын оор шарттарында жашаган император пингвиндери март жана апрель айларында (бул Антарктикада кыштын башталышы) көбөйүү жана балдарын чоңойтууга ыңгайлуу аймактарга бир канча киллометрлеген бир сапарга чыгышат. 25000дей пингвин ал жерде чогулуп, жупташышат. Май же июнь айында ургаачы пингвин бир жумуртка тууйт. Жуптар жумурткалары үчүн уя жасай алышпайт, себеби айланаларында кар жана муздан башка эч нерсе жок. Бирок жумурткаларын муздун үстүнө да таштап койо алышпайт, себеби жумуртка суукка чыдабай, ошол замат тонот. Ошондуктан, император пингвиндери жумурткаларын буттарынын үстүндө алып жүрүшөт. Жумурткалаган соң бир канча саат ичинде эркек ургаачынын жанына келет жана экөөсү көкүрөктөрүн тийишип турушат. Ушундайча эркек ургаачыдан жумуртканы алат. Экөөсү тең жумуртканын музга туруп калбашына абдан маани беришет. Эркек алгач бут манжаларын жумуртканын астына киргизет жана андан соң манжаларын көтөрүп, жумуртканы бутунун үстүнө тоголонтот. Жумурткасын сындырып албаш үчүн болсо бул иштерди абдан аяр жана этият жасашы керек. Мындай татаал жумуштан соң жумшак түктөрү менен жумуртканын үстүн жабат.

Жумуртка өндүрүү ургаачы пингвиндин денесиндеги азык кампасынын дээрлик баарын түгөтөт. Бул жоготууну толуктоо үчүн ылдам тамак табуу үчүн деңизге барышы керек. Ошондуктан жумуртканы эркек пингвин басат.

Бирок бул башка канаттуулардыкынан бир топ кыйын жана сабыр талап кылган бир жумуртка басуу доору. Пингвиндер жумурткаларын бир саамга да буттарынан жерге түшүрө албайт. Ошондуктан кыймылдоо жөндөмдөрү жокко эсе. Бир гана буттарын сүйрөп, бир канча метр жыла алат. Кичинекей куйруктарын үчүнчү бут катары колдонот жана тамандарына туруп эс алышат, бул убакта баалуу жумурткалары музга тийип тоңбосун деп бут манжаларын жогору кылышат. Пингвин түктөрү менен жапкан буттары сырттан дээрлик 80 даража жылуу жана мунун урматында жумурткасы тондуруучу суукту эч сезбейт.

Кыш илгерилеген сайын абдан күчтүү бороондор башталат, шамал саатына 120-160 км ылдамдык менен согот. Бул өлтүрүүчү кыш шарттарында эркек пингвиндер айлар бою эч нерсе жебестен жана дээрлик эч кыймылдабастан балдары үчүн теңдешсиз бир жан аябастык кылышат. Бул оор шарттарда тоңуудан кутулуу үчүн маанилүү бир көмөктөшүү өрнөгүн көрсөтүшүп, бири-бирине абдан жакындашат. Араларына суук киргизбөө үчүн тумшуктарын көкүрөктөрүнө жабыштырышат, натыйжада желкелери түптүз болот жана бири-бирине жабышкан пингвиндер араларында эч боштук калбагандай абалда түктөн (жүндөн) бир чатыр пайда кылышат. Төгөрөктүн сырт тарабындагылар түндүк уюлдун болгон катаалдыгы менен тирешүүгө мажбур. Бирок бул көпкө созулбайт, себеби тынымсыз орун которушат жана кезек менен топтун сырт тарабына өтүшөт. Ушундайча бири-бирин да колдогон болушат. Эч бири төгөрөктүн сыртына өтүүдөн качынбайт. Миңдеген пингвиндердин араларында эч уруш-талаш чыкпастан, айлар бою, эң катаал шарттарда да бирге жашашы жана көмөктөшүү ичинде болушу абдан кызык. Аң-сезимдүү жана акылдуу адамдардын да кызыкчылыктары туура келбей, талаш чыгышы мүмкүн болгон мындай бир жагдайда пингвиндердин мынчалык түшүнүшүп, бири-бирин ойлоп, өз жанын аябас мамилелер кылышы абдан аз кездешкен бир абал. Бардык мындай катаал шарттарга карабастан, пингвиндердин өлүмгө да даяр болуп жумурткаларын таштабашы болсо эволюция теориясынын «алсыздар эзилип, жок болот» деген догматикалык табият түшүнүгүн толугу менен кыйратат. Себеби табият алсыздар эзилип жок болгон бир согуш майданына караганда көбүрөөк, алсыздар күчтүүлөр тарабынан, ар кандай кыйынчылыкка карабастан, корголуп багылган бир жер.

Абдан оор өткөн бул 60 күндүн аягында жумурткалар жарылат. 60 күндөн бери эч нерсе жебестен, суукка чыдаган эркек пингвиндер жумурткалар жарылган соң да өздөрүн эмес, балдарын ойлошот. Жаңы туулган ымыркай тамакка муктаж. Эркек пингвин тамагынан аз болсо да сүт чыгарат жана муну баласына ичирет. Мына ушундай критикалык күндөрдө ургаачылар көрүнөт. Ургаачылар кайтканда үн салып башташат жана эркектер да аларга жооп беришет. Жуптар бири-бирин жупташуу убагында үйрөнгөн үндөрүнөн таанышат. 3 ай бою көрүшпөсө да, бул үндү ыкчам тааный алышы – Аллах аларга берген атайын бир жөндөмдүүлүк.

Ургаачынын курсагы аңчылык кылган тамактарына толо. Бул кампалаган тамактарды баласынын алдына чыгарат жана ымыркай алгачкы чыныгы тамагын жейт. Ургаачы келээр замат эркек эртерээк баланы таштап, өзүн ойлонот деп ойлошубуз мүмкүн. Бирок мындай болбойт, эркек дагы 10 күндөй баланы карайт. Аны бутунун үстүндө коргоосун улантат. Кийин болсо дээрлик 4 айлык ачкалыктан соң алгачкы тамагын жеш үчүн деңизге кайтат.

Эркек пингвин деңиздеги аңчылыктан 3-4 жумада кайтат жана баланы кароо милдетин ургаачыдан кайра алат. Бул жолу ургаачы кайра аңчылык үчүн деңизге кетет.

Ымыркай пингвиндер башында дене жылуулугун өздөрүн камсыздай алышпайт жана жалгыз ташталса, бир канча мүнөт ичинде тоңуп өлүшөт. Ошондуктан эркек жана ургаачы пингвин ымыркайга тамак табуу жана аны сууктан коргоо милдеттерин эмгек бөлүшүү кылышып, кезек менен аткарышат.⁶² Жана байкалгандай, мында абдан аяр болушуп, керек болсо өз өмүрлөрүн коркунучка салышат.

Ургаачы жана эркек пингвиндердин зор бир көмөктөшүү жана эмгек бөлүшүү ичинде жумурткаларын жана балдарын өлүмгө жана эң катаал шарттарга тике карап, коргошу, кандай гана кыйын болбосун балдарын бир саамга да жалгыз таштабашы аларга Аллах тарабынан илхам кылынууда. Аң-сезими жана акылы жок бир жандыктан бул шарттарга чыдабай жумуртканы бир канча саат ичинде таштап салып, өзүн ойлошу күтүлөт. Бирок пингвиндер Аллах аларга илхам кылган коргоо сезими урматында сааттар же күндөр бою эмес, айлар бою жумурткаларын коргошот.

Эркеги кош бойлуу болгон жалгыз жандык түрү: деңиз аттары

Эркек деңиз аттары ургаачыларынан алган жумурткаларды сактай ала турган бир жумуртка басуу чөнтөкчөсүнө ээ.

Ургаачы эмбриондорун эркектин жумуртка басуу чөйчөгүнүн ичине таштайт. Эркек болсо бул жумурткалар өрчүп, кичинекей деңиз аты болгонго чейин аларды чөйчөгүнүн ичиндеги плацентага окшош суюктук менен тамактандырат жана жумуртка басуу чөйчөгүнүн ички кыртышындагы капиллярлар аркылуу жумурткаларга кычкылтек берет. Эркектин кош бойлуулук мөөнөтү болжол менен 10-42 күн арасы болот. Бул убакыт бою ургаачы күн сайын жубунан кабар алат. Бул зияраттар жана саламдашуу кыймыл-аракеттери ургаачыга жубунун качан «туушу» жөнүндө кабар берет жана бул убакыт ичинде ургаачы кайрадан жумурткалоо үчүн даярданат.⁶³

Атерина балыктарынын кооптуу сапары:

Атерина балыктары башка балыктардан өзгөчөлөнүп, жумурткаларын кургактыкта топурактын ичине көмүшөт, себеби жумурткалары ушундай чөйрөдө гана өрчүй алат. Бирок атериналар үчүн кургактыкка кыска мөөнөткө чыгуу да өлүмгө барабар. Бирок мындай коркунучка карабастан, муну жасашат, себеби эгер мындай кылышпаса, тукум курут болушат.

Аллахтын илхамы менен кыймылдаган бул балыктар эң ылайыктуу учур жана эң ылайыктуу шарттарда кургактыкка чыгышат. Атериналар жумурткаларын кумга көмүү үчүн айдын толунун күтүшөт. Себеби ай толгондо, толкундар көтөрүлүп, бүт жээк кумдарын каптайт. Атерина балыктары болжол менен үч саатка созулган суунун көтөрүлүү убактысын колдонушат жана аларды жээкке жеткире турган эң бийик толкундун ичине өздөрүн ташташат. Кургактыкка ушундай жол менен чыга алган ургаачы атериналар суунун сыртында калган бул кыска мөөнөт ичинде усталык менен жыйрылып бүктөлүп жатып кумдун дээрлик 5 см тереңдигине жумурткаларын ташташат.

Бирок коркунуч муну менен бүтпөйт, атерина балыктары деңизге кайра кайта алуу үчүн суу кайра тартыла электе жумурткаларын кумга көмүшү керек. Байкалгандай, бул балыктар жумурткалары

жакшылап өрчүй алышы үчүн чоң бир жан аябастыкка барышып, өздөрүн абдан чоң бир тобокелдикке салышууда. Ошол эле учурда абдан акылдуу аракет кылышууда.⁶⁴

Бир атерина балыгынын жумурткалоо үчүн өзүн коркунучтарга ташташы жана акылдуу кыймыл-аракеттер жасашы жөнүндө ой жүгүртүлгөндө, бул балыктан башка бир акыл жана аң-сезимдин бар экендиги апачык көрүнөт. Жумурткалоо үчүн жүздөгөн оңой ыкма турганда, атерина балыгы жумурткаларын кумга көмүү жолун тандайт. Бул балык, эволюция теориясы жактагандай, жумурткаларын кумга көмүү адатына кокустуктар натыйжасында ээ болду дейли. Анда кандай болот? Балык али биринчи баскычта, кумга жетип жумурткаларын көмүүгө аракет кылып жатканда эле өлөт. Жасап көрүү-жаңылуу жолу менен эң ыңгайлуу учурду табышына эч мүмкүнчүлүк бербей турган шарттардын ичинде жашап жатат жана мындай шартта балыктын тукумунун уланышы эч мүмкүн эмес. Атерина жумурткаларын кумдун ичинде өрчүй ала турган кылып жараткан Аллах балыктарга кумга жете ала турган эң ыңгайлуу учурду да илхам кылууда жана натыйжада алардын жашашын жана көбөйүшүн камсыздоодо.

Жаа суучул балыктын жумурткалары үчүн даярдаган балырдан үйү

Ургаачы жаа суучул балыгы майдан июньга чейинки убакта жумурткалайт. Бул периоддо куйругунун астындагы түстүү тагы даанараак абалга келет. Бир көл же агын суунун жээгинде көгөргөн бир жерди тандап, өзүнө айлана абалында бир уя курайт. Эркек балык болсо уя куруу убагында айланып сүзүп өсүмдүктөрдү төмөн көздөй бастырат. Ургаачы жумурткаларды таштаар замат жумурткалар өсүмдүктөрдүн сабактарына жана жалбырактарына жабышат. Эркек балык болсо жумурткалардын башында кароол болуп баштайт. Кийинчерээк болсо кайра эле айланып сүзүп, бир суу агымын пайда кылат жана ушундайча жумурткаларды желдетет. Мындан тышкары, эркек жаа суучул балыгы балдарын бойлору 10 сантиметр болгонго чейин коргойт.⁶⁵

Көбөйүү үчүн алыс сапарга чыккан дагы бир жандык түрү: боз кит

Жыл сайын декабрь жана январь айларында боз кит Түндүк муз океанынан жолго чыгат жана Түндүк Американын түштүк-батыш жээктеринен өтүп, Калифорнияны көздөй сүзөт. Максаты төрөө үчүн жылуу сууларга жетүү. Эң кызыгы боз кит бул сапары учурунда эч нерсе жебейт. Бирок алдын ала чара көрүп, узун жай күндөрү бою түндүктүн азык жагынан бай сууларындагы азыктар менен өзүнө энергия жыйнаган. Боз кит Батыш Мексиканын тропикалык сууларына жетээр замат тууйт. Балдар энелеринин сүтү менен азыктанат жана майларын кубаттандырышат, натыйжада башка боз киттер менен бирге мартта Түндүк океанды көздөй жасалчу көчкө күч топтогон болушат.⁶⁸

Цихлид балыктарынын аяр кароосу

Ургаачы жана эркек цихлид балыктары жумурткалары жана балдарына абдан көңүл бурушат. Балыктардын бири жумурткалары турган жердин үстү жагында турат жана тынымсыз куйрук жана канаттары менен аларды желдетет. Ургаачы менен эркек бир канча мүнөттө бир кезек алмашышат. Желдетүүнүн максаты жумурткалар жакшы өрчүшү үчүн көбүрөөк кычкылтек берүү. Бул аракет мындан тышкары, козу карын спораларынын жумурткалардын үстүнө жайгашып, өрчүшүнө да тоскоол болот.

Цихлиддердин жумурткалары менен алектенишинин негизги максаты – бул жумурткаларды таза кармоо. Бул үчүн төлдөнбөгөн жумурткаларды жеп калган жарактуу жумурткалардын жабыркашынын алдын алышат. Кийинки баскычта болсо жумурткаларды турган жеринен алып, кумда казган оюктарынын бирине алып барышат. Ташуу жумушун болсо ар жолкуда ооздоруна бир канча жумуртка алуу менен аткарышат. Бири чуңкурга баратканда, экинчиси кароолдукта турат. Анан муну кайталашат. Балдары жумурткадан чыкканда, ургаачы менен эркек аларды этияттык менен коргошот. Көбүнчө жумурткадан жаңы чыккан балдары чогуу болушат, топтон бирөөсү бөлүнгөндө, ургаачы же эркек бул баласын оозу менен алып, кайра беркилеринин жанына алып барат.⁶⁹

Тазалыкка маани берген бир гана цихлид балыктары да эмес. Мисалы, ургаачы кырк муун жумурткаларын кандайдыр бир козу карын бактерия коркунучунан коргоо үчүн аларды бат бат жалап турат. Андан соң алардын айланасында бүктөлүп, балдары жумурткадан чыкканга чейин аларды душмандарынан коргойт.⁷⁰

Ургаачы осьминог болсо жумурткаларын бир жардын оюгуна коюп, аларды дайыма карап турат. Туткачтары менен бат бат тазалап турат жана таза суу менен аларды чайкайт.⁷¹

Төөкуштун жан аябастыгы

Африка материгине жеткен күн нурлары кээде жандыктар үчүн өлүмгө себеп болушу мүмкүн. Ошондуктан, көптөгөн жандык мындай өлтүрүүчү нурлардан коргонуу үчүн өзүнө көлөкө жерлер издешет. Түштүк Африка төөкушу болсо өзүнөн көбүрөөк жумурткаларын жана балдарын ойлоп, аларды күндүн нурунан коргойт. Бул үчүн алардын үстүндө турат жана бат бат кенен канаттарын жайып, жумуртка жана балдарын күн нурунун тийишинен тосот.⁷² Бирок көңүл бурулган болсо, бул жандык күндүн нурларына «өз денесин» тосууда. Бул болсо анын жан аябастыгынын абдан даана бир далили.

Балдарын абдан этияттык менен жибек чөйчөгүндө көтөрүп жүргөн курт жөргөмүшү

Ургаачы курт жөргөмүш жумурткаларын айлана же линза абалындагы жибек бир куурчакчанын ичине койот. Муну бир гана жумурткаларын коргоо максатында даярдаган. Ургаачы бул куурчакчаны курсагынын арка учуна жабыштырат жана бүт жерге муну менен бирге барат. Куурчакча ал жерден түшүп калса, ургаачы кайтып барып аны алат жана кайра курсагына жабыштырат.

Балдары жумурткадан чыккан соң дагы бир мөөнөт бою куурчакчада калат; убактысы келип куурчакча жарылганда, ургаачынын сыртына тырмышышат. Ургаачы аларды ушундайча көтөрүп жүрөт. Кээ бир түрлөрдө балдары ушунчалык көп болгондуктан, кичинекей жөргөмүштөр кабат кабат жыйылып, ургаачынын жонун капташат. Маалыматтар боюнча, кичинекейлер бул мөөнөттө азыктанышпайт.

Башкача бир түр болгон керемет курт жөргөмүшү болсо июнь же июль айларында жумурткалар жарылаарда, куурчакчаны денесинен түшүрөт жана үстүнө бир чатыр өрөт. Чатырдын жанында кароолдукка турат. Кичинекейлер жумурткадан чыккан соң жибек чатырдын ичинде белгилүү мөөнөт калып, өрчүшүн толукташат. Бул периоддо эки жолу түлөшөт, кийин таркашат.⁷³

Жөргөмүш сыяктуу бир жандыктын туруктуулук, көңүл буруу, боорукердик жана сабыр сыяктуу өзгөчөлүктөрдү камтыган кыймыл-аракеттерди жасашы, албетте, абдан ойго салуучу.

Курт-кумурскалардын жумурткаларын карашы

Суунун үстүндө жашаган кээ бир курт-кумурскалардын иши абдан оор: жумурткаларын суунун үстүнө ташташса, жумурткалар куурайт, суунун астына ташташса, жумурткадан чыккан балдары дем ала албай калат. Мындай абалда эркек курт-кумурскалар жоопкерчиликти алышат жана суунун үстүнө таштаган жумурткаларды тынымсыз нымдап, желдетишет.

Lethocerus түрүндөгү ири суу курт-кумурскаларынын ургаачысы жумурткаларын сууда сүзгөн бир бутактын үстүнө таштайт. Эркеги болсо бат бат сууга чүмкүп, үстүнө чыкканда бутакка жармашып, сууларын жумурткалардын үстүнө тамчылатат; мындан тышкары кол салуучу курт-кумурскаларды жумурткалардан алыс кармашат. Бирок белостома түрүндөгү ири суу курт-кумурскаларынын (көбүнчө сүзүү көлмөлөрүндө кездешет) ургаачысы жумурткаларын бир клей менен эркектин жонуна жабыштырат. Эркек курт-кумурска суунун үстүндө сүзүшү жана бул жумурткаларды желдетүүсү керек. Арткы буттарын алдыга-артка кыймылдатып же бир бутакка жармашып, сааттар бою буттары үстүндө жаланып, жумурткалардын үстүнө суу чачат.

Ушуга окшош бледиус түрү кынканаттуулар, бембидион түрү кургактык кынканаттуулары жана *heterocerus* түрү саздак кынканаттуулары толкундарда жумурткаларынын сууда буулушунан кызыктуу жол менен коргошот: тар моюндуу бир шишеге окшош жумуртка кампаларынын оозун суулар көтөрүлүп жатканда жабышат жана суулар төмөндөп жатканда ачышат.⁷⁵

Курт-кумурскалардын да жумурткалары үчүн мынчалык этияттык кылышы жана аларды акылдуу жолдор менен коргошу абдан ачык жана так көрүнүп турган жаратуу чындыгын дагы бир жолу көрсөтүүдө.

Жапайы аарынын эч көрбөй турган баласы үчүн жасаган жан аябастыктары

Казуучу жапайы аары катары таанылган бир жапайы аары түрү личинкасы үчүн алгач жерде ийилген бир оюк ойот. Бул жерде жапайы аары сыяктуу кичинекей бир жандык үчүн топуракты казып, бир оюк жасоонун канчалык оор экенин айта кетүү керек. Бул үчүн алгач жаагы менен топуракты көтөрөт жана алдыңкы буттары менен чыгарган топурагын артка ыргытат.

Бул жапайы аарынын дагы бир маанилүү жөндөмү бар; жасаган оюгунун айланасында эч качан бир из калтырбайт, абдан уста бир камуфляж устасы. Бул үчүн алгач казган топурак бөлүкчөлөрүн жаагынын астына жайгаштырып бөлүк бөлүк кылып ташыйт жана уядан алыс бир жерге, бир үйүк болбой турган кылып ар жерге таштайт. Ушундайча уясы үчүн коркунуч жараткан курт-кумурскалардын көңүлүн бурбаган болот.

Жасаган чуңкуру жапайы аарынын денесинчелик болгондо, оюктун ичине бир жумуртка жана азыгы бата турган чоңдукта бир бала бөлмөсүн жасайт. Андан соң чуңкурду убактылуу жабат жана курт-кумурскага аңчылыкка чыгат.

Жапайы аарынын бардык түрлөрү курт, чегиртке же кара чегиртке сыяктуу бир курт-кумурсканы кармоодо адистешет. Жапайы аарынын аңчылык кылуу ыкмасы белгилүү болгондон абдан өзгөчө. Себеби жапайы аары жумурткасы үчүн аңчылык кылганда, «жемин» өлтүрбөйт, аны ийнеси менен сайып мунжу кылат жана уясына ташыйт. Андан соң «жеминин» үстүнө жалгыз бир жумуртка таштайт. Мунжу болгон курт-кумурска болсо жумуртка жарылып, личинка азыктанууну каалаганга чейин бузулбастан турат.

Жумурткасынын азыгын жана жашай турган жерин камсыздаган соң жапайы аары үчүн кезек жумуртканын коопсуздугун камсыздоого келген болот. Эми уянын кире беришин абдан этияттык менен топурак жана шагыл таш жыйындылары менен жабат. Андан соң жаагы менен бир шагыл ташын алып, аны чекич катары колдонот жана шагылдарды майдалап топуракты түздөйт. Эң аягында тикендүү буттары менен топуракты тырмалайт; уянын кире бериши толук жабылганга чейин ал жерди этияттык менен шыпырат. Уя толугу менен жашырылган болот, бирок жапайы аары буга ыраазы болбойт жана кошумча бир чара катары уянын жакын жерлерине эки же үч даана бош тузак оюк казат. Бул жабык жана корголгон уянын ичиндеги личинка ал үчүн даярдалган азык менен бир өспүрүмгө айланат жана уядан өз алдынча чыга алат.⁷⁷

Жапайы аары баласын эч качан көрбөйт. Бирок, ошого карабастан, баласы үчүн машакаттуу жана сабыр талап кылган бир даярдык жасап, ар түрдүү муктаждыгын алдын ала даярдаган. Кылган кыймыл-аракеттеринин баары эч жан аябастан жасалган жана келечекти эске алып, жакшылап пландалган. Биз билгендей бир мээси да жок болгон бир жандыктын буларды өз башы менен жасабагандыгы, ага булардын бардыгы акыл жана илим ээси бир Күч тарабынан жасаттырылганы даана көрүнүп турат.

Мурдараак да айтылгандай, эволюционисттер жандыктар ушундай кыймыл-аракет кылууга программаланган деп айтышат. Эволюция теориясы боюнча бул программанын ээси – бул жансыз жана аң-сезимсиз табиятта ишке ашкан кайра эле аң-сезимсиз кокустуктар. Жандыктар ээ болгон абдан татаал жана кереметтүү өзгөчөлүктөр жөнүндө ой жүгүртүлгөндө, бул догманын канчалык акыл жана логикага сыйбай тургандыгы апачык көрүнүүдө. Бүт жандыктардын Аллахтын илхамы менен кыймылдаганы – акылдуу жана абийирдүү адам оңой гана көрө ала турган апачык бир чындык.

Бүт баары балдар (ымыркайлар) үчүн

Ымыркайлар көбүнчө кароого жана коргоого муктаж болуп туулушат. Көбүнчө көр же түксүз болгон, али аңчылык кылуу жөндөмү жок ымыркайлар эгер ата-энелери же үйүрүндөгү башка жетилген жаныбарлар тарабынан корголуп, колдоого алынбаса, кыска убакыт ичинде ачкалыктан же сууктан өлүшөт. Бирок Аллахтын илхамы менен кыймылдаган жандыктар балдарын болгон аракети менен коргошот жана азыктандырышат.

Балдардын коркунучтардан корголушу

Жандыктар балдарын коргоо керек болгондо абдан кооптуу болуп, жырткычка айланышы мүмкүн. Негизи бир кол салуу же коркунуч сезишкенде, балдарын алып, ал аймактан ыкчам алыстоо жолун көбүрөөк тандашат. Качуу үчүн мүмкүнчүлүк таба алышпаганда болсо, эч тартынбастан өздөрүн кол салгандын алдына ташташат. Мисалы, жарганат жана канаттуулар балдарын уяларынан алган изилдөөчүлөргө кол салышы менен белгилүү.⁷⁹

Зебралар сыяктуу ири сүт эмүүчү жаныбарлар болсо үйүрлөрүнө гиена сыяктуу душмандары кол салганда, ыкчам топторго бөлүнүшүп, балдарын ортолоруна алышат жана бат качып башташат. Тутулуп калышса, үйүрдүн жетилген чоңдору бул жырткыч айбандарга карата балдарын баатырдык менен коргошот.

Жирафтар болсо кол салууга кабылышканда, музоолорун денелеринин астына түртүшөт жана алдыңкы буттары менен душмандарын катуу урушат. Кийиктер жана антилопалар көбүнчө үркүнчөөк жана бат толкундануучу жандыктар жана балдары жок кезде эртерээк качуу жолун тандашат. Бирок балдарына коркунуч туудурган түлкү жана бөрүлөргө карата сүйрү жана катуу туяктарын колдонуудан тартынышпайт.

Кичинекей жана алсыз сүт эмүүчүлөр болсо көбүнчө балдарын коргоо үчүн аларды жашырышат же коопсуз бир жерге алып барышат. Бирок мындай мүмкүнчүлүк болбогондо, душмандарын балдарынан алыстатуу үчүн аларга кол салышы мүмкүн. Мисалы, абдан үркүнчөөк бир жаныбар болгон койон балдарына кол салган бир душманды алыстатуу үчүн чоң рисктерге барат. Балдарына кол салуу болоор замат уясына чуркайт жана күчтүү арткы буттары менен душманын бир канча жолу катуу тебет. Мындай эр жүрөктүгү көбүнчө жырткыч бир айбанды да артка качырууга жетиштүү болот.⁸⁰

Жейрендер болсо жырткыч айбандар балдарын кууп баштаганда, ылдам балдарынын артына өтүшөт. Себеби жырткыч айбандар ууларын көбүнчө артынан кармашат. Эне жейрен мүмкүн болушунча баласына жакын чуркайт. Эгер жырткыч айбандар жакындаса, эне аларды алыстатат. Баласы качып бараткан бир жейрен туяктары менен чөөлөрдү тебиши мүмкүн. Же кол салгандарды баласынан алыстатуу үчүн атайылап жырткычтарга жакын чуркайт.⁸¹

Кээ бир сүт эмүүчүлөр болсо өндөрү себебинен табиятынан камуфляж болушат. Бирок кээде балдарына энелери багыт көрсөтүшү керек болот. Мындай жандыктардын бири – бул жапайы эчкилер. Эне эчки баласынын камуфляж өзгөчөлүгүн ал үчүн бир артыкчылык катары колдонот. Баласын бак-дарактардын арасына бир жерге жашырат жана анын турбастан отурушун камсыздайт. Улактын ток кызыл терисинин үстүндөгү ак тактар күндүн нуру менен аралашып, алыстан караганда улак такыр

көрүнбөй калат. Үстүндөгү ак тактар өсүмдүктөрдүн арасында жерге тийген күн нурларынын чагылышы сыяктуу көрүнөт. Бир канча метр жанынан өткөн бир душман да улакты байкай албайт. Эне эчки болсо баласы жашырылган жердин жанында аны карап турат. Бирок эч качан көңүлдү уяга бура турган бир кыймыл-аракет жасабайт, абдан этият болот. Тамактандыруу үчүн гана баласы турган жерге келет. Токойго кайра кайтуудан мурда болсо баласын мурду менен түртүп, кайра жерге отургузат. Баласы анча-мынча ордуна турса да, бир шыбырт угаар замат кайра отурат. Улак энесинин жанында чуркай ала турган чоңдукка жеткенге чейин ушундайча жашырынат.⁸²

Кээ бир жандыктар болсо балдарына коркунуч туудурган айбандарды чочутуп, уяларынан алыстатуу жолун тандашат. Мисалы, мыкый үкүлөр (сова) жана башка кээ бир канаттуулар жанына жакындаган душмандарын коркутуп качыруу үчүн канаттарын болушунча ачышат жана натыйжада чыныгы абалынан чоң көрүнүшөт. Кээ бир канаттуулар болсо жыландын үнүн туурап (ышылдап), кол салгандарды качырышат. Чоң көк чымчык канаттуусу болушунча бийик үн менен ышылдайт жана ошол эле учурда канаттарын ачып уянын дубалдарына урат. Уянын ичи караңгы болгондуктан, кол салган жандык эмнеге кабылганын толук түшүнө албайт жана ал жерден ошол замат алыстайт.⁸³

Канаттуу үйүрлөрүндө да чоңдор балапандардын баарын коргоо жоопкерчилигин алышат. Өзгөчө ак чардактар бул канаттуу үйүрлөрү үчүн кооптуулук жаратышат. Жетилген бир же эки канаттуу сүр көрсөтүп, ак чардактарды качыра алышат. Көбүнчө жетилген канаттуулар балапандарды кезек менен коргошот жана милдеттерин тапшырышканда, алысыраак суулардан азыктануу үчүн ал аймактан алысташат.⁸⁴

Кийиктер эгер балдарына кол салганы жаткан душмандарына күчү жетпешин түшүнсө, өздөрүн эч тартынбастан душмандарынын алдына ташташат жана өздөрүн олжо катары көрсөтүп, душмандын аны кубалашына шарт түзүшөт. Ушундайча душманды балдарынан алыстатышат. Көптөгөн жандыктар ушундай тактиканы колдонушат. Мисалы, ургаачы кабылан аларды көздөй аңчы бир жаныбардын жакындаганын көрсө, балдарынын жанынан алыстайт жана душмандын көңүлүн ылдам өзүнө бурат. Ракундар болсо душмандарынын келгенин көрүшкөндө, балдарын эң жакын жердеги дарактын үстүнө алып чыгышат жана андан соң ылдам дарактын үстүнөн түшүп, душмандардын арасына киришет. Аларды көпкө артынан ээрчитет жана балдарынан жетиштүү деңгээлде алыстаттым деп ишенгенде, душмандарынан кутулуп, акырын балдарынын жанына кайтышат. Албетте, мындай кыймыл-аракеттери дайыма жүз пайыз ийгилик менен аяктабашы мүмкүн. Балдары кутулса да, ата-энелер балдары үчүн өлүмгө кабылышы мүмкүн.⁸⁵

Кээ бир канаттуулар болсо «жарадар» болуп көрүнүшөт жана ушундайча душмандарынын көңүлүн балдарынан өзүнө бурушат. Бир душмандын жакындаганын көргөн ургаачы канаттуу акырын уясынан алыстайт. Душманынын алдына келгенде жерде тыбырчылап, бир канатын жерге уруп баштайт. Бир тараптан ачуу үндөр чыгарат. Канаттуу жерде бечара абалда тыбырчылап жаткандай көрүнөт. Бирок дайыма этият мамиледе болот жана душманы жете албай турганчалык аралыкта турат. «Жарадар» канаттууну оңой бир олжо катары көргөн жырткыч айбан аны кармоого аракет кылып жатып, уядан бир топ алыстатылган болот. Айбан канаттуунун уясынан жетиштүү аралыкка алыстаганда, ургаачы канаттуу бир заматта «жарадар» туурамчылыгын кылууну токтотот жана кол салган айбан канаттууга жете берээрде ургаачы канаттуу кокустан асманды көздөй сызып, качат. Бул «театр оюну» көбүнчө абдан чындыкка окшош болот. Иттер, мышыктар, жыландар жана ал тургай башка канаттуулар да бул оюнга

алданышат. Топурактын үстүнө уя курган канаттуулардын көпчүлүгү уяларын душмандарынан ушундайча коргошот. Мисалы, эне өрдөк балдарынын жанына бир аңчы айбан жакындаганда, суудан көтөрүлө албай жаткан жарадар сыяктуу болуп көрүнүп, көлдүн айланасында канат кагат. Бирок дайыма артындагы кол салуучу менен болгон аралыгын алысыраак кармайт. Кол салуучуну жээкте жашынган балдарынан жетишээрлик алыстыкка алыстатканда, ылдам абага сызып учуп, балдарынын жанына кайтат.

Канаттуулардын «жарадар канаттуу» сценарийине бүгүн да илимпоздор эч кандай түшүндүрмө айта алышпоодо.⁸⁶ Бир канаттуу мындай бир сценарий даярдай алабы? Бул үчүн абдан аң-сезимдүү бир жандык болушу керек. Тууроо баарынан мурда мээ жана жөндөм талап кылат. Мындан тышкары, бир айбандын эч тартынбастан душмандын алдына бой ташташы жана өзүн кубалатышы үчүн абдан эр жүрөк болушу керек. Андан да кызыктуусу бул канаттуулар мындай кыймыл-аракетти башкалардан көрүп жасашпайт.⁸⁷ Мындай коргонуу тактикасына жана жөндөмүнө тубаса ээ болушат.

Албетте, бул жерде баяндалгандар жаныбарлар дүйнөсүндө болуп жаткан аң-сезимдүү жана жан аябас кыймыл-аракеттердин бираз бөлүгү гана. Жер жүзүндөгү миллиондогон түрдүү жандыктар өзүнө тиешелүү бир коргонуу системасына ээ. Бирок бул системалардан көбүрөөк булардан чыккан натыйжа маанилүү. Мисалы, бир канаттуу өз аң-сезими жана эрки менен баласын коргоо үчүн өлүмгө да даяр болот деп айтуу акыл жана логикага туура келеби? Албетте, туура келбейт. Бул жерде акылсыз, аң-сезимсиз, боорукердик, мээрим сыяктуу сезимдерге ээ болушу мүмкүн болбогон жаныбарлар жөнүндө сөз болуп жатат. Жана бул жаныбарлардын мынчалык аң-сезимдүү, боорукер, мээримдүү кыймылдарды жасашын камсыздаган, аларды мындай өзгөчөлүктөрү менен бирге жараткан – бул асмандардын жана жердин Рабби болгон Аллах. Аллах бул жандыктарга берген илхамы менен Өзүнүн чексиз боорукердик жана мээриминин мисалдарын көрсөтүүдө.

Курт-кумурскалар да балдарын коркунучтардан коргошот

Курт-кумурскаларда да ата-эненин балдарын коргоп, аларга маани бергенин алгач 1764-жылы Швециялык табият таануучу Адольф Модьер (Adolph Modeer) байкаган. Адольф Модьер Европа калкан курт-кумурскасынын ургаачысынын ачка жана суусуз абалда жумурткаларынын үстүндө отурганын жана душмандары келгенде учуп качуунун ордуна аларга кол салганын көргөн.⁸⁸

Бирок көптөгөн илимпоздор башында курт-кумурскалардын балдарына абдан көңүл бураарын кабыл алгылары келген эмес эле. Мунун себеби болсо Delaware университетинен эволюционист курт-кумурска илим адиси профессор Дуглас В. Таллани (Douglas W. Tallany) тарабынан мындайча түшүндүрүлүүдө:

Курт-кумурскалар балдарын коргоп жатканда, ушунчалык чоң коркунучка кабылышкандыктан, кээ бир курт-кумурска адистери мындай өзгөчөлүктүн эволюция процессинде кандайча болуп жоголбогонуна кызыгышууда. Көпчүлүк курт-кумурскалар сыяктуу көп санда жумуртка жасоо мындан бир топ оңой стратегия болмок.⁸⁹

Дуглас В. Таллани бир эволюционист болгонуна карабастан, эволюциянын туюктарынын бирин өзү суракка алууда. Чынында эле эволюция теориясынын догмасы боюнча, курт-кумурскалардын өз өмүрүн коркунучка салган кыймыл-аракеттери элениши (жоголушу) керек эле. Бирок табиятта мындай эленүү

болгон эмес. Жандыктардын көпчүлүгү, анын ичинде курт-кумурскалар да, балдары үчүн, ал тургай кээде бири-бири үчүн өлүмдөн да тартынышпайт.

Балдары үчүн өлүмгө тике караган мындай кичинекей жандыктардын бири – бул АКШнын түштүк-чыгыш тарабында ат чалканы чөптөрүнүн үстүндө жашаган тор курт-кумурскалары. Ургаачы тор курт-кумурскасы жумурткаларын жана жумурткадан чыккан соң личинкаларын «өлүмгө даяр болуп» коргойт. Личинкалардын эң маанилүү душмандарынын бири – бул эл көчөрлөр. Бул курт-кумурскалар кескин жана катуу тумшукка окшош ооздору менен мүмкүнчүлүк табышканда, личинкалардын баарын жешет. Ургаачы тор курт-кумурскасынын болсо алардан коргоно турган эч кандай курал-жарагы жок. Колунан келген жалгыз нерсе – бул тынымсыз канат кагып, жонуна жабышуу менен эл көчөрлөрдү кубалоого аракет кылуу.

Бул убакта болсо личинкалар жалбырактын орто тамырын бир унаа жолу сыяктуу колдонушуп, саптан качышат жана бүктөлгөн жаш бир жалбырактын ичине жашынышат. Эгер эне кутула алса, личинкаларын ээрчийт жана алар жашынган жалбырактын сабында кароолдо турат. Ушундайча чоң ыктымалдуулук менен аны кубалай турган душманынын жолун тоскон болот. Кээде эне эл көчөрлөрдү бир мөөнөткө гана кууйт. Бул учурда личинкаларынын туура эмес бир жалбыракка кетишине денелери менен алдын тороп, тоскоол болот жана аларды коопсуз бир жалбыракка жашырат. Бирок энелер көбүнчө курт-кумурскалардын кол салуусу убагында өлүшөт. Бирок алардын мындай жан аябастыгы личинкаларга качып сактанышы үчүн убакыт берген болот.⁹⁰

Ымыркайларды багуу

Коргоосуз ымыркайлардын коркунучтардан корголушу менен бирге жашай алышы үчүн азыгынын да эне жана аталары тарабынан камсыздалышы керек. Балдарын жырткыч айбандардан коргоо үчүн дайыма этият болгон эне-аталар ошол эле учурда балдарынын азыктанышы үчүн демейкиден бир топ көп аңчылык кылышы зарыл. Мисалы, ургаачы жана эркек канаттуу эртеден кечке балдарын орточо саатына 4-12 жолу тамактандырышат. Тамактандырышы керек болгон көп балдары болгондо, жүздөгөн жолу уядан учуп, азык издеши керек. Мисалы, баласын тумшугунда көтөрүп келген курт-кумурскалар менен азыктандырган чоң бир көгүчкөн канаттуусу күнүнө орточо 900 жолу уяга тамак алып келет.⁹³

Сүт эмүүчүлөрдө болсо ургаачылар дагы бир көйгөйгө кабылышат; балдарына керектүү энергияны сүттөрү менен гана бере алышат. Сүт берүү периодундагы энелер болсо демейде жеген тамагынан бир топ көп жеши керек болот. Мисалы, тюлень жалгыз баласын тууган соң дээрлик 10-18 күн эмизет. Ымыркай бул мөөнөт ичинде чоңойот. Бул период ичинде эне болсо жеген тамагынын көп бөлүгүн баласынын сүтү үчүн короткондуктан, азыктана албайт жана бир топко арыктайт.⁹⁴

Азыктандырышы керек болгон балдары бар эне-аталар демейкиден 3-4 эсе көп энергия коротушат.⁹⁵

Лозан университетинде жасалган бир изилдөөдө балдарын багуу жана кароонун эне-ата канаттууларга эмнеге тураары аныкталган. Лозан университетинин биологдорунан Хайнц Ричнер (Heinz Richner) жана окуучулары көгүчкөн канаттууларына бир эксперимент жасашкан жана «ата» болуунун кыйынчылыктарын аныкташкан. Эксперимент учурунда Ричнер бир уядагы балапандарды башка уяларга жылдырып, атанын азыктандырууга мажбур болгон балапандарынын санын тынымсыз өзгөрткөн.

Эксперименттин жыйынтыгы болсо төмөнкүдөй: көбүрөөк балапан багууга мажбур болгон аталар эки эсе көбүрөөк иштешип, ошондуктан эрте өлүшкөн. «Көп балалуу» аталарда паразиттерге байланыштуу оорулардын үлүшү 76%, кадимки аталарда болсо 36% эле.⁹⁶

Бул маалыматтар бир канаттуунун баласы үчүн башынан өткөргөн кыйынчылыктарын жана жасаган жан аябастыгын жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Суучул канаттуу балапандарына жедирген түктөр

Суучул канаттуулар балдары үчүн сүзүп жүргөн бир уя милдетин аткарышат. Балапандары эне-аталарынын бирөөсүнүн үстүнө чыгышат. Жана жакшылап жайгашкан соң суучул канаттуу балдары түшүп кетпеши үчүн канаттарын акырын капталды көздөй жайат. Суучул канаттуу аларды азыктандыруу үчүн тумшугундагы азыкты башын артка буруп, балапандарынын оозуна сунат. Бирок аларга сунулган алгачкы азык – тамак эмес. Эне же ата эң алгач же суунун бетинен топтогон же болбосо көкүрөктөрүнөн жулган түктөрдү балапандарына жедиришет. Ар бир балапан абдан көп санда түк жутат. Мындай азыктандыруунун себеби эмне?

Балапандар жеген бул түктөр сиңбейт, бирок балапандын ашказанында чогулат. Бир бөлүгү ичегиге ачылган жерде түйдөктөлөт. Балыктардын кылкандары же башка азыктардын сиңириле албаган бөлүктөрү ушул жерде чогулат жана натыйжада бул заттардын балапандын ашказан жана ичегилеринин назик капталдарына зыян беришине жолтоо болунган болот. Канаттуулардын мындай түк жемей адаттары өмүр бою уланат. Бирок алгачкы жедирилген түктөр, албетте, балапандардын ден-соолугу үчүн алынган маанилүү бир чара.⁹⁷

Кээ бир канаттуу түрлөрүндө болсо эне канаттуу баласына балык кармоо үчүн ыкчам сууга чумкуйт жана балыкты куйругунан кармайт. Канаттуунун балыкты куйругунан кармашынын маанилүү бир себеби бар. Себеби куйругунан кармалган балык балапанга кылкандары тизилген багытта берилет. Бул болсо балапандын балыкты жутуп жатканда, кылкандар багытында жутушун жана натыйжада кылкандарды жутууну жеңилдетет. Эгер канаттуу балыкты куйругунан эмес, кандайдыр башка бир жеринен кармаса, анда ал балыкты өзү жейт.⁹⁸

Баласын азыктандыруу үчүн киллометрлеген жол жүргөн гуачаро (guacharo) канаттуусу

Бул канаттуу түрү балапандарын жерден 20 метр бийиктиктеги бир уяга жайгаштырат. Күн сайын түндө дээрлик 5-6 жолу балдарын азыктандыра турган мөмөлөрдү издеп жолго чыгат. Бул мөмөлөрдү тапканда болсо, мөмөлөрдүн жумшак ички тараптарын алгач өзү майдалайт, андан соң майдалаган бөлүгүн балдарына берет.

Түнкүсүн топ-топ болуп азык издөөгө чыккан гуачаролордун бир гана балдарына тамак табуу максатында баскан жолу абдан укмуш: бул канаттуулар түнкүсүн дээрлик 25 км жол жүрүшүүдө.⁹⁹

Гуачаролор сыяктуу көптөгөн жандыктар балдарына бере турган азыкты алдан-ала даярдашат. Мисалы, пеликандар балык шорпосу даярдашат. Альбатрос түрүнүн энелери да жеген планктон жана кичинекей балыктарды аралаштырып, балдары үчүн бай бир майга айлантат. Кептерлер курсактарында май жана протеинге абдан бай «кептер сүтү» деп аталган атайын бир суюктук өндүрүшөт. Сүт эмүүчүлөрдүн сүтүнөн айырмаланып, бул сүттү эне да, ата да өндүрөт. Көптөгөн канаттуулар балдары үчүн ушуга окшош азыктарды даярдайт.¹⁰⁰

Балапандар эне-аталарына абдан муктаж. Ооздорун болушунча ачып, эне же аталарынын аларга тамак алып келишин күтүүдөн башка колдорунан эч нерсе келбейт. Мисалы, ринга балыгы чайкаларынын балапандары ооздорун энелеринин тумшугундагы кызыл чекитти көздөй узатышат. Ал тургай көздөрү али ачыла элек бир арча канаттуусу бир аз эле дарак кыймылы болсо энем же атам келди деп ойлоп моюнун жогору узатып, оозун ачат. Жашоолорунун бул доорунда балапандардын ооздору жалтырак ачык түстүү бүртүк капталдары менен тамактын каерге ташталышы керек экенине апачык ишарат кылып турган сыяктуу. Оозунун четтери абдан сезимтал; кандайдыр бир себеп менен балапан оозун ачуусун токтотсо, тумшугунун чекесине акырын бир нерсе тийиши да анын оозун ачышына себеп болот.

Балапандардын ооздорунун түсү жана сезимталдыгы - өзгөчө уялары оюк ичинде болгон канаттуулар үчүн абдан маанилүү бир жеңилдик. Мунун натыйжасында чоңдордун оюктун караңгы бир бурчундагы балдарынын оозун таап, тамак бериши жеңилдейт.

Gouldian чымчыктарынын уясы ушундай караңгы бир оюктун ичинде. Балапандардын ооз четтеринин бардык тарабында жарыктын келиши менен жаркыраган, көңүл буруучу бир жашыл жана көк түстөрдө, уяларынын терендиктерине сүзүлүп, келген жарыкты чагылткан чоң тоголокчолор бар. Бул тоголокчолор караңгыда бир жарык булагы сыяктуу жаркырашат.

Түстүү ооздор кээ бир канаттууларда энелерине балдарынын ордун табуудан сырткары дагы бир нерсени билдирет. Түстөр ошол эле учурда уядагы балапандардын кайсынысынын жакын арада тамактанганын, кайсынысынын тамактанууга муктаждыгы бар экендигин көрсөтөт. Жаш кеневир канаттууларынын ооздору тамактарынын астындагы кан-тамырлардан улам кызыл түстө. Балапандарга азык берилгенде болсо бул кандын көпчүлүгү сиңирилген азыктарды топтоо үчүн ашказанга кетет. Ошондуктан, азырынча ачка болгон балапандар – бул ооздору эң кызыл болгондору. Жана бул багытта жасалган эксперименттер ата-энелердин кайсы балапанга тамак бериши керек экенин аныктоодо ушул түс айырмаларын колдоноорун аныктады.¹⁰¹

Канаттуулардын физикалык өзгөчөлүктөрү менен кыймыл-аракеттеринин жана жашаган чөйрөсүнүн бири-бирине абдан төп келиши – жандыктардын жана алар жашаган табияттын жалгыз бир Жаратуучунун чыгармасы экендигинин ачык бир далили. Эч кандай кокустук мындай кемчиликсиз бир гармонияны жарата албайт.

Балдарына суу ташыган чөл тооктору

Табиятта бардык жандыктардын физикалык өзгөчөлүктөрү жашаган чөйрөсү менен абдан төп келишкен. Мунун дагы бир мисалы – бул чөл тооктору. Чөл тоокторунун белгилүү бир байыр алган жери жок. Жумурткалоо убактысы жакындаганда, кумдун майда бир жерине көбүнчө 3 жумуртка туушат. Жөжөлөр жумурткадан чыгаар замат уядан чыгышат жана өздөрүнө тамак катары уруктарды топтоп башташат. Тамактарын өз алдынча таба алышат, бирок уча алышпагандыктан суу муктаждыгын камсыздай алышпайт. Ошондуктан аларга бирөө суу алып келиши керек жана бул милдетти эркек аткарат.

Кээ бир канаттуу түрлөрүндө чоңдор балдарына сууну курсактарында алып келишет; бирок эркек чөл тоогу сууну абдан алыстан алып келүүгө мажбур жана ошондуктан курсагында көтөрө ала турган суунун баарына алыс сапар учурунда өзү муктаж болот. Антпесе, өмүрүн уланта албайт. Бирок суу алып келүү үчүн теңдешсиз бир физикалык өзгөчөлүккө ээ. Канаттуунун көкүрөгүндөгү жана ылдыйкы тарабындагы түктөр ички тарабынан ичке бир жипче катмары менен капталган. Бир суу топтолгон жерге жеткен канаттуу астын кумга жана чаңга сүртөт, натыйжада түктөрүн тазалаган учурда калышы мүмкүн болгон сууну кармоого тоскоол болгон майлардан кутулган болот. Анан суунун жээгине барат. Алгач өзүнүн суусунун кандырат. Кийин суунун ичине чумкуп, канат жана куйругун асманга көтөрүп, денесин алдыга-артка кыймылдатат; натыйжада бардык түктөрү толугу менен сууланган болот. Түктөрдүн үстүндөгү ичке жипче катмары бир губка сыяктуу сууну сорот.

Түктөрү менен денеси арасында алып жүргөн суюк жүк буулануудан абдан корголот. Бирок антсе да 20 милядан алыс учушу керек болгондо, алып бараткан суусунун бир бөлүгү бууланат. Канаттуу аягында кумда урук издеген балдарынын жанына жеткенде, балдары аны көздөй чуркашат. Ата чөл тоогу денесин жогору көтөргөндө, балдары сүт эмген сүт эмүүчүлөр сыяктуу сууну аталарынын денесинен ичишет. Балдары бардык сууну эмишкен соң канаттуу кайра кумдун үстүнө сүрүнүп, өзүн кургатат. Эркек канаттуу бул ишин балдарынын алгачкы түгү түшүү доору бүткөнгө жана өздөрүн өздөрү суу менен камсыз кыла алганга чейин эң аз дагы эки ай бою күн сайын улантат.¹⁰²

Чөл тоогунун мындай кыймыл-аракетинде ойлонуу керек болгон көптөгөн жагдайлар бар. Бул канаттуу жашаган чөйрөсүнө эң ылайыктуу өзгөчөлүккө ээ болуу менен бирге эмне кылышы керек экенин да абдан жакшы билүүдө. Себеби аны жараткан Аллах ага эмне кылышы керек экенин да илхам аркылуу билдирүүдө.

Курт-кумурска жана чымын-чиркейлердин балдарын багышы

Көптөгөн курт-кумурска жана чымын-чиркей түрлөрү личинка жана балдарын багышат. Мисалы, казуучулар бир чуңкурда сакталган личинкаларды уруктар менен багышат. Секирүүчү дарак курт-кумурскалары болсо дарактын кабыгында спирал абалында жаракалар ачып, азыктандыруучу суюктуктарды ташыган каналдарды табышат жана кичинекей личинкаларды каналдардан азыктандырышат. Такта курттардын жумушу абдан оор; катуу, сиңбеген жана азоттун көлөмү абдан аз болгон жыгачты балдарына эптеп жедириши керек. Такта курттар жана тактай жечү канаттуулар бул көйгөйдү мындайча чечишкен: тактайдан алгач өздөрү кемирип, сиңирүү системаларында жумшартышат; анан жумшаган тактаиды денелериндеги целлюлоза майдалоочу бир клеткалуу жандыктар жана сиңирүү суулары менен аралаштырып, сыртка чыгарышып, балдарына беришет. Дарак кабыгы канаттуулары болсо

кабык астында тактай чайнап, ачкан тунельдеринин ичине жумурткалашат жана ал жерлерге целлюлозаны личинкалар чайнай ала турган абалга айлантуучу козу карын түрлөрүн алып келишет.¹⁰⁵

Аллах ар бир жандыкка ырыскыны ар кандай түрлөрдө берүүдө. Жогоруда мисал келтирилген курт-кумурска, чымын-чиркейлер да Аллахтын уруксаты менен ырыскыларын тапкан жандыктар. Аллах эне же аталарын себепчи кылып, бул кичинекей жандыктарга да ырыскы берүүдө. Аллах Куранда ар бир жандыктын ырыскысын Өзү берээрин мындайча билдирген:

Өзүнүн ырыскысын көтөрүп жүрө (топтой) албаган канчалаган жандыктар бар, аларга жана силерге Аллах ырыскы берет. Ал – угуучу, билүүчү. (Анкебут Сүрөсү, 60)

Ымыркайларды көчүрүү

Көбүнчө алсыз жана кубатсыз болгон ымыркайлар жер которгондо же кооптуу учурларда көбүнчө эне же аталары тарабынан көчүрүлүшөт. Ар бир жандыктын баласын көчүрүү ыкмасы бири-биринен айырмаланат; кээ бирлери жонунда, кээ бирлери оозунда, кээ бирлери болсо канаттарындагы атайын чөнтөкчөсүндө балдарын көчүрүшөт. Балдары мындай көчүү учурунда эч зыян көрүшпөйт жана тездик менен коопсуз бир чөйрөгө жеткирилишет.

Өзгөчө коркунуч учурларында эне-аталардын балдарын көтөрүп, окуя болгон жерден алыстатышы маанилүү бир жан аябастык мисалы. Себеби ымыркайды кандай абалда болбосун көтөрүп жылдыруу жандыктын ылдамдыгын жана кыймылдоо мүмкүнчүлүгүн маанилүү деңгээлде азайтат. Бирок жандыктар ага карабастан балдарын эч ташташпайт.

Жандыктар арасында эң кеңири тараган жылдыруу ыкмасы – бул жонунда көтөрүү. Мисалы, маймылдар балдарын бүт тарапка алып бара алышат. Эне маймыл баласы менен эч кыйналбастан, кыймылдай алат, себеби бала маймыл энесинин курсагындагы жана аркасындагы түктөрдү колдору жана буттары менен бекем кармайт. Коркунуч учурунда эне маймыл аркасында баласын көтөргөн бойдон бир даракка секире алат, бир бутак менен чуркап, башка бир даракка аттай алат.

Кенгурулар жана башка чөнтөкчөсү бар жандыктар жардамга муктаж балдарын ичтериндеги түк менен капталган чөнтөкчөлөрүндө алып жүрүшөт. Ымыркай бир кенгуру беш ай энесинин чөнтөкчөсүндө жашайт. Бул чөнтөкчөдөн чыкканда да дайыма энесине жакын жерде жүрөт. Эгер бир коркунуч сезсе, энесин көздөй чуркайт жана башы менен чөнтөкчөнүн ичине секирет. Эне кенгуру күчтүү арткы буттары менен баласын да көтөрүп качат.

Тыйын чычкандар балдарын чубалжыган курсактарынан тиштери менен көтөрүшөт. Бир эне тыйын чычкан уясы бузулса, балдарын абдан алыс жерге болсо да алып барат. Ар жолкусунда бир баласын алып барат жана баарынын коопсуздукка жеткенине ишенгенге чейин эски уясына кайра барып, карайт.

Ымыркай чычкандар уяларында энелеринин эмчек учтарына бекем жабышышат жана көбүнчө сааттар бою койо беришпейт. Эгер үй-бүлөсүнө кооптуулук пайда болсо, эне балдарын ылдам алып, ишенимдүү жерге кача алат. Балдары эмчек учтарына ушунчалык катуу жабышкандыктан, эне бирөөсүн да жоготпостон, буттары арасында бардык балдарын сүйрөй алат. Коркунуч алыстаганда, эне артында баласы калып калбады бекен деп уясына бир канча жолу кайтып, текшерет.

Жарганаттар түнү бою курт-кумурска же мөмө-чөмө издөө үчүн учуп жүрүшкөндө, балдарын да алып жүрүшөт. Бир кичинекей жарганат энесинин эмчек учтарын сүт тиштери менен тиштейт жана колдору менен түктөрүн бекем кармайт. Кээ бир жарганаттардын үч же төрткө жакын баласы бар жана бүт балдары эненин денесине асылып турса да, жарганаттар уча алышат.

Баласын учканда өзү менен бирге алып жүргөн көптөгөн канаттуу түрү бар. Бир чулдуктун жердеги уясына кооптуулук пайда болгондо, эне чулдук буттары арасында бекем жабышкан бир баласын абдан бат жогору көтөрө алат. Суу тооктору, саз карчыгалары жана көгүчкөндөр ишенимдүү бир жерди көздөй балдары менен учуп баратканда, аларды тумшуктары менен көтөрүшөт. Кызыл куйруктуу ылачындар балдарын туткан олжосун көтөргөн сыяктуу тырмактары менен кармап абага көтөрүп учушат.

Суучул канаттуулар болсо балдарын үстүндө көтөрүп жүрүшөт жана бир душман көрүшкөндө, ыкчам сууга чумкушат жана балдары артында асылган бойдон суунун астында сүзүшөт.

Жумурткаларын жана түйүлдүктөрүн аркаларында көтөрүп жүргөн тропикалык бакалар жана кургактык бакалары балдары менен бирге коопсуз бир жерге секире алышат.

Андан да кызыктуусу кээ бир балыктар балдарын коопсуз бир жерге ооздору менен алып барышат. Бир эркек кылкандуу балык суу чөптөрүнөн турган уясынын айланасында кыдырып жүрүп, жумурткадан жаңы чыккан баласын да коргойт. Эгер бир кичинекей кылкандуу балык уясынан сүзүп алыстаса, атасы да артынан барат. Баласын оозунун ичине тартат жана уяга келгенде оозунан чыгарат.

Кумурскалар өрчүгөн жумуртка жана личинкаларды бир бала бөлмөсүнөн башкасына ооздорунда алып барышат. Күн сайын эрте менен бакча кумурскалар топтогу личинкаларды уянын үстү жагындагы топурак төбөдө күн менен жылыган бир бала бөлмөсүнө алып барышат. Күн асманда жылган сайын личинкалар төбөнүн бир тарабынан экинчи тарабына жылышат. Бакчалар кечинде личинкаларды кечке чейин жылуулук топтолгон уянын түбүндөгү бала бөлмөлөрүнө алып барышат. Бала бөлмөлөрүнүн кире бериштери түнкүсүн салкындаган аба кирбеши үчүн тосулат. Эртеси күнү эрте менен кире бериштер кайра ачылат жана личинкалар кайрадан жогору алып барылышат.

Эгер уяларга кол салынса, кумурскалар кандай баага турбасын, личинкаларды коргоо үчүн аракетин башташат. Кээ бир кумурскалар күрөш аймагына агылышып, душманга кол салышат. Башкалары жардамга муктаж личинкалардын өмүрүн сактоо үчүн бала бөлмөлөрүнүн башына барышат. Жетиле элек кумурскаларды ооздоруна алышат жана аларды уянын сыртына ташышып, согуш бүткөнгө жана душмандар кеткенге чейин жашырышат.¹⁰⁷

Байкалгандай, курт-кумурска, чымын-чиркейлерден арстандарга, бакалардан канаттууларга чейин бардык жандыктар балдарын кандайдыр бир ыкма менен ташышып, коргоого алышат. Булардын баары абдан оор жана эне-атанын жашоосун коркунучка салган кыймыл-аракеттер. Бир айбандын мынчалык күчтүү бир коргоо сезимине ээ болушун кантип түшүндүрүүгө болот? Бул жерге чейин терең каралган сыяктуу, жандыктардын баары балдары жетилгенге чейин алардын бардык жоопкерчилигин мойнуна алышат. Алардын ар түрдүү муктаждыгын кемчиликсиз камсыздашат. Жана табияттагы бардык жандыктарда мындай коргоо жана жан аябас кыймыл-аракеттердин мисалдарын көрүүгө болот.

Апачык болгон чындыкты дагы бир жолу көрүүдөбүз: бул жандыктардын баары Аллахтын коргоосунда. Аллах баарына кыймыл-аракеттерин илхам кылат жана алар болсо буга толук баш ийишет. Баары аларды Жараткан Аллахка моюн сунушкан. Куранда бул чындык мындайча билдирилет:

**Асмандарда жана жердегилер Ага тиешелүү; баары Ага «көнүлдөн моюн сунган» абалда.
(Рум Сүрөсү, 26)**

ЖАНЫБАРЛАР АРАСЫНДАГЫ ДОСТУК ЖАНА КЫЗМАТТАШТЫК

Китептин бул бөлүмүнө чейин көбүнчө жандыктардын балдарына карата көрсөткөн жан аябас жана боорукер кыймыл-аракеттери жөнүндө сөз болду. Бирок табиятта жан аябастык, кызматташтык, көмөктөшүү сыяктуу өзгөчөлүктөр бир гана балдарына карата болбойт. Жандыктардын көпчүлүгү өз ара зор бир көмөктөшүү ичинде. Ал тургай кээ кээде түрлөр арасында да көмөктөшүү, кызматташтык сыяктуу кыймыл-аракеттерди кезиктирүүгө болот. Өзгөчө үйүр жана топ-топ болуп жашаган жандыктар топ болуп жашоонун көптөгөн артыкчылыктарына ээ.

Эволюционисттердин бүт табият өлөрчө бир күрөш ичинде, жашоосун улантуу үчүн бардык жандыктар бири-бири менен атаандашууга мажбур деген догмаларын жаныбар коомдорунун жашоосу толук четке кагууда. Жандыктар көбүнчө атаандаштык ичинде эмес, көмөктөшүү, кызматташтык, бири-биринин кызыкчылыктарын коргоо жана жан аябастыктын артыкчылыктарын колдонушууда.

Негизи эволюционисттер да табиятта көрүлгөн мындай апачык чындыкты билишет, бирок муну эволюция теориясы менен байланыштыруунун жолун издешет. Мисалы, атактуу эволюционист Петр Кропоткин Чыгыш Сибирь жана Манжурияда жасаган изилдөөлөрүндө жаныбарлар арасындагы эки тараптуу көмөктөшүүнүн көптөгөн мисалын көргөн жана ал тургай бул темада бир китеп жазган. Кропоткин китебинде жандыктар арасындагы көмөктөшүү жөнүндө мындай дейт:

Жашоо күрөшү түшүнүгү жөнүндө изилдеп баштаганыбызда, бизди эң биринчи таң калтырган эки тараптуу көмөктөшүү мисалдарынын көптүгү болду. Көпчүлүк эволюционист тарабынан кабыл алынган сыяктуу бир гана урпагын чоңойтуу үчүн эмес, ошол эле учурда индивиддердин коопсуздугу жана азык табуу үчүн да мындай көмөктөшүү мисалдарын кезиктирүүдөбүз. Жаныбарлар ааламынын көпчүлүгүндө бири-бирине көмөктөшүү – бул бир эреже. **Бири-бирине жардам берүү жаныбарлар ааламынын эң астыңкы баскычындагы жандыктарда да кезигүүдө...**¹⁰⁸

Бир эволюционист болгонуна карабастан, Кропоткин табиятта көргөн ачык далилдерди көрүп, эволюциянын негизги догмасына каршы бир жоромолду жасаган. Бироздан соң бериле турган кээ бир мисалдардан да көрүлгөндөй, жандыктар жана ал тургай түрлөр арасындагы көмөктөшүү жана кызматташтык бул жандыктардын коопсуздугу жана азык табышы жагынан абдан маанилүү. Табияттагы мындай тең салмактуулук жана система – Аллахтын кемчиликсиз жаратышынын апачык далилдеринен. Табиятта ишке ашкан окуяларга күбө болгондор аң-сезимсиз жандыктардын мынчалык аң-сезимдүү жана акылдуу кыймыл-аракеттер жасашын таң калуу менен кабыл алышууда. Мындай адамдардын бири, физиология жана медицина чөйрөсүндө атактуу илимпоз Кеннет Уолкер (Kenneth Walker) Чыгыш Африкада аңчылык убагындагы көргөндөрүн мындайча баяндайт:

Көп жылдар мурда Чыгыш Африкада аңчылыкка чыкканымда, айбанаттар арасында көргөн көмөктөшүүнүн көптөгөн мисалдары дагы эле эсимде. Ахти (Ahti) чөлкөмдөрүндө ар түрдүү зебра жана жейрен үйүрлөрүнүн коркунучтардан бири-бирине белги берүү үчүн белгилүү жерлерге кароол койгонуна күбө болдум. Зебрага аңчылык кылууга барган эмес элем; бирок жейренге аңчылык

кылуум да дээрлик эч мүмкүн эмес эле. Себеби бирөөсүнө жакындаганымда эле кароолдо турган зебра коркунучту байкап, жейрендерге белги берип турду. Жирафтар менен пилдердин да көбүнчө чогуу жүргөнүн көрдүк. Пилдердин ири кулактары, абдан күчтүү угуу органдары бар; бирок көрүү органдары алсыз. Жирафтар болсо көзөмөлдөө мунараларына коюлган кароолдордой. Күчтөрүн кошкондо, көрүнбөстөн же угулбастан, пилдерге да, жирафтарга да жакындашуу мүмкүнчүлүгү жок. Мындан да кызыктуу (абдан кызыктай деп айтуу туурараак болоор) бир кызматташтык носорогдор менен терилерине көмүлгөн кене түрүнөн паразиттерди тазалоо үчүн жондорунда тырманып отурган канаттуулар арасында эле. Бул канаттуулар дайыма карап турушат, жакындаганымды абдан алыстан байкаар замат ачуу кыйкырып жана чокулап конок болуп жаткан айбанатка белги берип жатышты. Носорог качып жөнөгөндө, канаттуулар, бир катардагы жолоочулар сыяктуу, анын жонуна жабышып, ордуларынан айрылышчу эмес.¹⁰⁹

Кеннет Уолкердин бул көргөндөрү негизи дайыма кездешүүгө мүмкүн болгон жан аябастык жана көмөктөшүү мисалдарынын абдан кичинекей бир бөлүгү гана. Адам айланасындагы бардык айбанаттарда буга окшогон кыймыл-аракеттерге күбө болушу мүмкүн. Бирок кез келген мындай таң калыштуу мисалдар жөнүндө адамдын ой жүгүртүшү эң маанилүү.

Кокустан пайда болгон, табиятта «жашоо үчүн күрөшкөн» бир жандыктын мынчалык өзүн аябаган кыймыл-аракеттерди жасашынын кандайдыр бир мааниси барбы? Т.а. мындай бир жандыктан мынчалык акылдуу жана жан аябас кыймыл-аракеттерди күтүүгө болобу?

Албетте, жок. Кокустан пайда болгон, аң-сезимсиз бир жандык «акыл» алааматтарын көрсөтө албайт. Башкаларды коргоо керек деп ойлоно албайт. Бул жандыктардын бардык өзгөчөлүктөрүнүн жалгыз түшүндүрмөсү – бул аларды багыттаган, аларга буларды илхам кылган Аллахтын бар экендиги.

Алдыда теренирээк карала турган мисалдар да Аллахтын айбанаттарга болгон өкүмдарлыгын апачык көз алдыбызга тартат.

Айбанаттар коркунучтарды бири-бирине кабар беришет

Көпчүлүк болуп жашоонун эң чоң артыкчылыктарынын бири – бул коркунучтардан көбүрөөк коргоно алуу. Себеби көпчүлүк болуп жашаган айбанаттардын бири коркунучту сезээр замат үн-сөзсүз ал жерден качуунун ордуна, болгон күчү менен чөйрөсүндөгү айбанаттарга эскертүү берет. Ар бир жаныбар түрүнүн өзүнө тиешелүү белги берүү ыкмасы бар. Мисалы, койондор жана кээ бир кийиктер коркунучту сезишкенде, чөйрөсүндөгү айбанаттарга кабар берүү үчүн куйруктарын көтөрүшөт. Жейрендер болсо кызыктай бир секирүү бийин аткарышат.¹¹⁰

Көптөгөн кичинекей канаттуу душмандарын байкаар замат, сайрап белги берет. Сары асма чымчыгы сыяктуу түрлөр белги берип жатышканда, кыска жыштыктагы жана бийик бир үн чыгарышат. Адамдын кулагы муну ичке бир ышкырык сыяктуу кабылдайт. Бул үндүн эң маанилүү өзгөчөлүгү болсо булагынын багытын аныктоого мүмкүн эмес экендиги.¹¹¹ Бул – үйүрүнө кабар берген канаттуу үчүн маанилүү бир артыкчылык. Себеби канаттуу негизи душманды көргөндө, кыйкырып болгон көңүлдү өзүнө бурууга ыраазы болууда. Бирок үндүн багыты билинбегендиктен, коркунуч салыштырмалуу азайууда.

Топ-топ болуп жашаган курт-кумурскаларда да коркунучту биринчи сезгени бүт топко кабар берет. Бирок коркунучту кабар берген курт-кумурска чыгарган белги жыты душмандын да көңүлүн бурат. Ошондуктан өз тобуна коркунуч жөнүндө кабар берген курт-кумурска өлүмгө да бел байлаган болот.¹¹²

Шалбаа иттери ири топ болуп жашашат. Бир шаарга айланган уялары болжол менен 30 айбан жашай турган бөлүктөргө бөлүнгөн. Бул шаардагы айбандардын баары бири-бирин таанышат. Дайыма тунелдин сыртында жана кире бериштерде жайгашкан дөбөчөлөрдүн үстүндө бүт тарапты көрө ала турган абалда арткы буттарына туруп, кароолдук кылган айбандар болот. Кароолдордун бири бир душман көрсө, ышкырык сыяктуу бир катар үргөн үндөрдү чыгарат. Бул эскертүү башка кароолдор тарабынан кайталанат жана эскертүү бүт шаарчага жеткирилип, баарынын кабар алышы камсыздалат.¹¹³

Бул жерде эң башта көңүл бура турган бир жагдай бар. Айбанаттардын бир-бирлерине жан аябас аракеттер менен кабар бериши, албетте, ойго салат. Бирок бул жаныбарлардын бири-бирин «түшүнүп» жатышы андан да маанилүү. Жогоруда сөз болгон жандыктардын бири, мисалы койон куйругун жогору көтөргөндө, айланасындагы башка жандыктар анын коркунуч белгисин берип жатканын ошол замат түшүнүшөт жана ошого жараша чара көрүшөт. Ал жерден качышы керек болсо качышат, жашынуу керек болсо жашынышат. Бул жерде ойлонуу керек болгон жагдай төмөнкүдөй: бул айбандар бул белгини көрүшкөндө, качышы керек экенин түшүнүп жатышса, анда бир буйрук болоор замат ыкчам ишке ашыруулары үчүн алар мурдатан муну өз ара сүйлөшүп, чечип алышы керек болот. Бул, албетте, эч бир акылдуу адам кабыл албай турган бир көрүнүш. Андай болсо, чындыкты кабыл алуу керек: бүт бул айбанаттар жалгыз бир Жаратуучу тарабынан жаратылышкан жана Анын илхамы менен кыймылдашууда.

Дагы бир мисал катары жондорунда жашаган канаттуулардын кыйкырыгынын коркунучтан кабар бергенин носорогдордун түшүнүп, ушуга жараша чара көрөөрүнө токтолдук. Бул жерде аттап кетүүгө эч болбой тургандай даражада аң-сезимдүү кыймыл-аракеттер көрүлүүдө. Албетте, бир жандыктын коркунуч учурунда башка жандыктарга кабар бере турган бир кыймыл-аракетке «акылынын жетиши» жана башкалар менен келишип, муну ишке ашырышы эч мүмкүн эмес. Андай болсо биз көргөн мындай аң-сезимдүү жана акылдуу кыймыл-аракеттердин бир гана түшүндүрмөсү бар: бул жандыктардын баарынын ээ болгон жөндөмдөрү, жасаган кыймыл-аракеттери аларга үйрөтүлүүдө. Булардын баарын бул жандыктарга үйрөткөн жана жасаткан – бул бүт нерсенин Жаратуучусу, жараткандарын коргоп, колдоочу, чексиз боорукер жана мээримдүү Аллах.

Айбанаттар коркунучтарга чогуу каршы турушат

Топ-топ болуп жашаган айбанаттар коркунуч учурунда бири-бирине кабар берүү менен бирге коркунучка да чогуу каршы турушат. Мисалы, кичинекей канаттуулар, ылачын же байуулу сыяктуу жырткыч канаттуулар алардын аймагына келгенде баары чогуу бул жандыктарды торошот. Ошол эле учурда чөйрөдөгү башка канаттууларды да ал жерге чакыруу үчүн атайын бир үн чыгарышат. Кичинекей канаттуулардын мындай чогуулап кол салышы жырткыч канаттууларды көбүнчө ал жерден качууга мажбурлайт.¹¹⁴

Топ болуп учкан бир канаттуу тобу да ушул сыяктуу бүт топтун мүчөлөрү үчүн бир коргоо болуп берет. Мисалы, топ болуп учкан чыйырчыктар араларында көп аралык калтырып учушат. Бирок бир

ылачын көрүшкөндө, бири-бирине жакындашышат. Натыйжада ылачындын топтун арасына киришине тоскоол болушат, ылачын топту аралай алса да канаттарынан жаракат алат жана аңчылык кыла албайт.¹¹⁵

Сүт эмүүчү жаныбарлар да тобуна бир кол салуу болгондо, чогуу коргонушат. Мисалы, зебралар душмандарынан качып баратышканда, балдарын топтун ортосуна алышат. Бул жөнүндө мындай бир мисал берүүгө болот: англис илимпоз Джейн Гудолл (Jane Goodall) Чыгыш Африкадагы изилдөөлөр убагында душмандарынан качкан бир зебра тобунан үч зебранын артта калып, жырткыч айбандар тарабынан курчалганын байкаган. Топторунан үч мүчөнүн коркунучка кабылганын байкаган башка зебралар ылдам артка кайтып, туяктары жана тиштери менен душмандарын качырып, берки зебраларды куткарышкан.¹¹⁶

Көбүнчө бир зебра үйүрү кол салууга кабылганда, үйүрдүн лидери болгон зебра артта калат жана ургаачылар менен тайлар алдыда чуркашат. Эркек зебра артта оңго-солго болуп чуркайт, тебет, ал тургай артка кайтып кол салган айбандарды кубалаган учуру да болот.¹¹⁷

Дельфиндер да дайыма топ-топ болуп жүрүшөт жана эң чоң душмандары болгон акулаларга тобу менен каршы турушат. Акулалар балдарына коркунуч туудура турганчалык жакындаганда, эки жетилген дельфин топтон бөлүнүп, акуланын көңүлүн өздөрүнө бурушат. Акуланын көңүлү аларда турганда, топтун башка мүчөлөрү бир заматта акуланы торошот жана баары чогуу акулага сокку берип башташат.¹¹⁸

Бирок мындан да кызыктуу дагы бир кыймыл-аракеттери бар. Дельфин бүлөлөрү көбүнчө оркиностор (тунецтер) тобу менен чогуу сүзүшөт жана алар менен азыктанышат. Ошондуктан оркинос аңчылары да дельфин үйүрлөрүн аңдышат жана ыңгайлуу учурда торлорун жайышат. Бирок оркиностор үчүн жайылган торлорго кээде дельфиндер да түшүшөт. Дельфиндер дем алган жандыктар болгондуктан, торго түшүшкөндө, дем ала албай калышып, дүрдөлөнгө түшүп, шок болушат жана деңиздин түбүн көздөй сүзүп жөнөшөт. Бүлөлөрүнө болгон берилгендиктен улам башка дельфиндер да торго түшкөн дельфинге жардамга чуркашат. Бүт бүлөнүн мүчөлөрү торго түшкөн дельфин менен бирге суунун түбүнө түшүшөт жана аны куткаруу үчүн жогору көздөй түртүүгө аракет кылышат. Бирок мындай аракеттеринин натыйжасында көпчүлүгү дем ала албагандыктан, өлүшөт. Болгондо да бул көрүнүш бир дельфин бүлөсүнө гана тиешелүү бир кыймыл-аракет эмес; бүт дельфин бүлөлөрү ушундай учурларда өздөрүн аябай болушунча аракет кылышат.¹¹⁹

Боз киттерде болсо бир ургаачы жаракат алганда, бир же бирден көп эркек кит ага жардам беришет. Ургаачыны дем алышы үчүн суунун бетинде кармашат же аны өлтүргүч киттердин кол салуусунан коргошот.¹²⁰

Мускус уйлары да бир жырткычка кез келишкенде, качуу ордуна өздөрүнө бир коопсуздук айланасын пайда кылышат. Бүт топтун мүчөлөрү душманга бет мандай болушуп, артты көздөй жылышып, бир айлана абалына келишет. Балдары бул айлананын ортосунда болушат жана энелеринин узун түктөрүнүн астына жашынышат. Чоңдору балдардын айланасын курчап, аларды толук коргоого алышат. Кол салгандарга атырылган бир мускус уйу душманды качырган соң балдарды коргогон айлананын бузулбашы үчүн ордуна кайра кайтат.¹²¹

Жаныбарлардын коркунуч абалдарынан тышкары, аңчылык убагындагы кызматташтыгы жөнүндө да абдан таасирдүү мисалдар бар. Мисалы, пеликандар балык тутууга дайыма көпчүлүк бир топ болуп барышат. Ылайыктуу бир булуң тандашканда жээкке карата бир жарым айлана түзүшөт жана тайыз сууда ары-бери сүзүшүп, бул айлананы кичирейтишет. Бул төгөрөктүн ичине кирген бүт балыктарды кармашат.

Тар дарыяларда жана каналдарда эки топко да бөлүнүшөт. Түн киргенде болсо баары эс алуу орундарына кайтышат жана эч ким аларды булуңдагы абалдары же эс алуу жайы тууралуу талашып жатканын көрө албайт.¹²²

Жаныбарлардын бири-бири менен мынчалык жакын болуп жашашы, бири-бирин колдошу, чогуу аракеттениши жөнүндө ар бир адам ойлонушу керек. Себеби башында да айтылгандай бул жерде сөз болгон жаныбарлар – бул аң-сезимдүү, эстүү адамдар эмес, акылы, аң-сезими жок зебралар, канаттуулар, курт-кумурскалар, дельфиндер жана башкалар.

Албетте, акылы бар адам жаныбарлар мындай кызматташтыкты өз эрктери менен жасашууда деп айта албайт. Акылы бар бир адамдын мындай чындыктарга таянып чыгара турган жыйынтыгы төмөнкүдөй: табияттагы бүт нерсе чексиз илим жана күч-кудурет ээси бир Жаратуучунун чыгармасы. Ал Жаратуучу – бүт жаныбарларды, адамдарды, айбанаттарды, курт-кумурскаларды, өсүмдүктөрдү, жандуу-жансыз бүт нерселерди жараткан Аллах. Ал – улуу кудурет, боорукердик, мээрим, акыл, илим жана хикмат ээси. Жана андан соң ага Куранда кабар берилген төмөнкү аяттар жөнүндө ойлонушу зарыл:

Андай болсо мактоолор асмандардын Рабби, жердин Рабби жана ааламдардын Рабби Аллахка тиешелүү. Асмандарда жана жерде улуулук Аныкы (Ага тиешелүү). Ал – улуу жана кудуреттүү, өкүм жана хикмат ээси. (Жасия Сүрөсү, 36-37)

«Асмандардын, жердин жана (ал) экөөсү арасындагылардын Раббиси, бийик жана күчтүү, кечиримдүү.» (Сад Сүрөсү, 66)

Бир-бирлерин колдогон Африка канаттуулары

Топ-топ болуп жүргөн Африка канаттуулары да бири-бирине абдан ыңгайлашкан жана абдан даана бир көмөктөшүү мисалын көрсөтүшөт. Бул канаттуулардын негизги тамагы – бул үстүнө конгон дарак бутактарындагы мөмөлөр. Бутактардын учундагы мөмөлөр менен азыктануу болсо бир караганда бул канаттуулар үчүн абдан оор. Себеби мөмөлөр бутактардын эң уч жагында болгондуктан, топтун мөмөлөргө жакын болгон тараптарына коно алган мүчөлөрү гана алар менен азыктанып, калгандары болсо бутакка конууга орун да таба алышпагандыктан жана мөмөнүн саны да аз болгондуктан ачка калуу коркунучуна кабылышат. Бирок чындыгында эч мындай болбойт.

Чогуу кыймылдашып даракка багыт алган Африка канаттуулары өз ара келишип алгандай, бутактардын үстүнө кезек менен конушуп, жанаша тизилишет. Бутактын учундагы мөмөлөргө эң жакын жерге конгон канаттуулар үзгөн мөмөлөрүн катары менен жанындагы башка мүчөлөргө берип, мөмөнүн ооздон оозго өткөрүлүшүн жана натыйжада бутактын эң төмөнкү жагындагы башка Африка канаттууларына жетишин камсыздашат. Бул айбанаттардын мынчалык жогорку бир жоомарттык кыла турганчалык акыл жана эрке ээ эмес экендигин эске алсак, анда катардын эң башындагы канаттуу топтогон мөмөнүн баарын өзү жеп, башка топ мүчөлөрүнүн азыктануу системасын бузушу керек эле. Бирок топтогу бардык канаттуулар тапкан мөмөлөрүн алгач өздөрү жештин ордуна, эч кездешпеген бир

система жана дисциплина менен топтун азыктанышы үчүн мүмкүн болгон эң ыңгайлуу ыкманы жасашууда. Бутактагы мындай кезекте канаттуулардын эч бири бул системаны буза турган бир кыймыл-аракетти жасабайт. Бирок бул көмөктөшүү бир жолкуда эле топтун бардык мүчөлөрүнүн тамактанышын камсыздай албайт. Себеби канаттуулар конгон бутактагы мөмөлөр көбүнчө топтогу канаттуу санынан бир топ аз. Ошондуктан канаттуулар топтогон мөмөлөрүн ооздон оозго өткөрүп, бири-бирине жеткиришсе да, топтун бир бөлүгү мөмө жетпегендиктен, ачка калат. Африка канаттуулары ар бир бутакка конуп жатканда, бутактардын мөмөлөргө жакын болгон тарабына бул жолу эң аякта калган жана жетиштүү деңгээлде тамактана албагандары конуп, бөлүшүү жумушун алгач алар башташат.¹²³

Туут учурунда көмөктөшкөн айбанаттар:

Өзгөчө сүт эмүүчү айбанаттар туут учурунда чоң коркунучтарга кабылышат. Эне да, жаңы туулган балдар да аңчы айбандар үчүн оңой олжо болуп саналат. Бирок көбүнчө бул жандыктардын тууту учурунда жанында тобунан бирөө жардамчы катары турат.

Мисалы, ургаачы антилопа тууй турган убакта топтон алысыраак бадалдардын арасындагы бир жерди тандайт. Туут учурунда болсо жалгыз болбойт. Жанында топтогу башка бир ургаачы ага жардам берүү үчүн даяр турат.

Туут учурунда көмөктөшүү жагынан атагы чыккан башка жаныбарлар болсо – бул дельфиндер. Дельфин ымыркайлары төрөлөөр замат суу бетине чыгышы керек. Ошондуктан ургаачы дельфин туут учурунда ымыркайга жардам берип, аны мурду менен суунун үстүн көздөй түртөт. Тууттан мурдараак эне дельфиндин кыймылы жайлап калат. Ошондуктан туут учурунда ургаачы дельфиндин жанында ага туутта жардам берүү үчүн үйүрдөгү эки ургаачы дельфин да болот. Жардамчы дельфиндер тууттан мурда ага бир зыян келбеши үчүн эне дельфиндин эки жагында сүзүшөт. Алардын милдети – тууттан мурда кыймылы жайлап калган жана ушул себептен кандайдыр бир коркунучтан сактануу күчү болбогон энени коргоо. Өзгөчө туут учурунда аккан кандын жытынан ал жерге келиши мүмкүн болгон акулаларга карата энени абдан курчашат.

Алгачкы эки жума бою ымыркай энесинин жанынан эч алыстабайт. Кичинекей дельфин туулгандан бир аздан соң сүзүп баштайт жана бул мөөнөт ичинде энесинен акырын акырын алыстап баштайт. Бирок жаңы тууган эне дельфин баланын ылдам жана кокус кыймыл-аракеттерине ылайык кыймылдай албагандыктан жана аны керектүү деңгээлде коргой албагандыктан, кайра эле жардамчы ургаачы дельфиндер жардамга келишип, ымыркайды абдан аяр коргошот.¹²⁴

Эне пилге да тууттан мурда жардамчы болуу үчүн дайыма үйүрдөгү башка ургаачы пилдердин бири даяр турат. Жыш бадал жана дарактардын арасында усталык менен жашынган эне жана ага туутта жардамчы боло турган ургаачы пил ымыркай пилди көп жылдар бою коргошот. Ургаачы пил жанында баласы турганда, бир топ катуу кыял жана этияттыкта болот.¹²⁵

Пилдердин жана башка жандыктардын тууттан мурда өз ара кантип келишим түзүшөөрү, жардамчы боло турган айбандын туут убагынын келгенин жана курдашынын жардамга муктаж болоорун кантип аныктай алаары – сөзсүз сурала турган суроолордон. Айбанаттардын эч бирөөсүнүн буларды өз акыл жана эрктери менен жасай ала турган бир жөндөмү жок. Мындан тышкары, дүйнөнүн бүт тарабында,

мисалы пилдер, ушундай жол менен бир-бирине жардам беришет. Бул көрүнүш дельфин жана башка жандыктарга да тиешелүү. Бул – баарынын жалгыз бир Жаратуучу тарабынан жаратылгандыгынын жана ошол Жаратуучунун дайыма көзөмөлү астында экендигинин апачык бир көрсөткүчү.

Башкалардын балдарына бакчалык кылгандар

Сүт эмүүчүлөрдүн топтору көбүнчө жакын бүлө мамилелери курушат. Мисалы, кадимки бир бөрү үйүрү бир эркек жана бир ургаачыдан, жаңы туулган бөлтүрүктөрдөн жана балким мурдакы тууттан болгон бир же эки бөлтүрүктөн турат. Чондордун баары бөлтүрүктөрдү коргоодо жардамчы болушат. Кээде үйүрдөгү ургаачылардын бири «бала бакчалык» үчүн түнү бою уяда калат. Ушундайча бөлтүрүктөрдүн энесине үйүрдүн калган мүчөлөрү менен бирге аңчылыкка барышына шарт түзөт.

Африкалык аңчы иттер да ар бири болжол менен он айбандан турган окшош үйүрлөр ичинде жашашат. Эркектер жана ургаачылар күчүктөрдү коргоо жана багууда эмгек бөлүшүшөт. Ал тургай, күчүктөрдү кароо үчүн жарышка түшүшөт. Бир олжону өлтүргөн соң олжолорун гиеналардан коргоо үчүн чондор күчүктөрдүн айланасында айлана жасашат жана эң алгач күчүктөрдүн тамактанышына шарт түзүшөт.¹²⁶

Бабун үйүрүндө болсо көбүнчө топтун лидери оорулуу же жарадар бабунга жардам берет. Чоң бабундар энесиз же атасыз бир кичинекейди бала кылып алышы мүмкүн. Жетим ымыркайдын топтун ичинде алар менен бирге жүрүшүнө жана түнкүсүн жанында жатышына уруксат беришет. Үйүр орун которуп жатканда, эгер эне жонунда көтөрө албагандай бир ымыркай болсо эне баласын колунан кармап жетелөөгө мажбур болот. Бирок ымыркай бат бат чарчагандыктан, тынбай эс алуу керек болот. Бул болсо топтон артта калууга алып келет. Муну байкаган топтун лидери ылдам артка кайтып, эне бабундун жанында басып, бала эс алган сайын токтоп баштайт.¹²⁷

Чөөлөр көбүнчө эмчектен чыккан соң да энелеринин жанында болушат жана энелеринин алардан соң тууган балдарын карашат. Жардамчы чөө ымыркайларга тамак алып келип, жырткыч айбандарды уядан алыстатып, балдардын көпчүлүгүнүн өмүрүн улантышына жардамчы болот.¹²⁸

Бир туугандарын караган жандыктар бир гана чөөлөр эмес. Суу тоогу жана терезе карлыгачы түрлөрүндө да алгачкы уядагы балапандар экинчи уяда жаңы чыккандардын чоңойушуна жардамчы болушат.

Көптөгөн аары канаттуусу жубу болсо башка бир жупка балапандарын кароодо жардамчы болушат. Мындай көмөктөшүүлөр канаттуулар арасында абдан көп кездешет.¹²⁹

Жандыктардын башка бирөөнүн балдарын багышы, алардын жоопкерчилигин алышы – эволюционисттердин догмаларын толугу менен жараксыз кылган далилдердин бири. Мурда да айтылгандай, эволюционисттер жан аябастык кылган жаныбарлар гендерин кийинки урпакка өткөрүү максатында аракет кылышат, ошондуктан жан аябастыктай көрүнгөн кыймыл-аракеттер түпкүрүндө алардын өзүмчүлдүгүнөн келип чыгат дешет. Бирок бул бөлүмдө да көрүлгөндөй, айбанаттар бир гана өз гендерин алып жүргөн жаныбарларга эмес, башка муктаждык ичиндеги жаныбарларга да жардам беришүүдө. Т.а. мурдараак да айтылган эволюционисттердин «өзүмчүл ген» теориясы да башкалары сыяктуу илимий эч кандай баалуулугу жок. Акылы жана аң-сезими жок бир жандыктын гендерин

кийинки урпакка өткөрүү кайгысынын болушу ансыз деле эч мүмкүн эмес. Жаныбардын гендери мындай бир кайгы үчүн программаланган деп айтуу болсо бул программаны жасаган бир акылдын жана аң-сезимдин бар экенин кабыл алуу дегенди билдирет.

Табиятта биз кезиккен ар бир жандык жана бул жандыктар ээ болгон өзгөчөлүктөрдүн баары Улуу бир Жаратуучунун бар экенин апачык көрсөтүүдө. Мына ошол Жаратуучу – бул абдан боорукер жана мээримдүү Аллах.

Үйүрлөрдөгү өз жанын аябас жашоо

Кумурскалар, аарылар жана термиттер дисциплина, баш ийүүчүлүк, эмгек бөлүшүү, көмөктөшүү жана жан аябастыкка таянган бир уюшкандык ичинде жашашат. Бул кичинекей жандыктар өз жашоолоруна эч маани беришпей, личинкадан чыккандан баштап өлгөнгө чейин бүт энергияларын личинкаларды жана үйүрлөрүн (колонияларын) коргоо жана тамактандырууга сарпашат. Бир-бирлери менен тамактарын бөлүшүшөт, жашаган чөйрөсүн тазалашат жана ал тургай керек болгондо башкалары үчүн жандарын беришет.

Бүт баары өз милдетин абдан жакшы билет жана аны кемчиликсиз аткарат. Ар бири үчүн үйүрүндөгү башка жандыктар жана өзгөчө коргоосуз личинкалар биринчи кезекте маанилүү. Аарылардын, термиттердин жана кумурскалардын арасында бир дагы өзүмчүл аракетти жолуктурууга болбойт. Ошондуктан үйүр болуп жашаган бул жандыктар кемчиликсиз бир система ичинде өмүр сүрүшөт жана чоң ийгиликтерге жетишишет.

Петр Кропоткин китебинде кумурскалардын жана термиттердин өз ара жардамдашуу натыйжасында канчалык чоң ийгиликке жеткендиги менен байланыштуу көргөндөрүн мындайча баяндайт:

Термит жана кумурскалардын кемчиликсиз уя жана имараттары эгер адамдардыкындай чоң өлчөмдө болгондо, абдан өзгөчө экендиги көрүлмөк. Асфальтталган жолдору жана жер бетинде арка абалындагы галереялары, кенен залдары жана дан кампалары, дан аймактары, үрөн жанчуу иштери, жумуртка жана личинкаларды кароодогу акылдуу ыкмалары, ... жана эр жүрөктүктөрү жана жогорку акылдары, булардын баары – талыкпас жана чарчабас өмүрлөрүнүн ар бир баскычындагы көмөктөшүүлөрүнүн табигый бир натыйжасы.¹³⁰

Бул бөлүмдө кумурска үйүрлөрүндө жана аары уюктарындагы кээ бир жан аябастык жана кызматташтыктар орун алат.

Кумурска үйүрлөнүрдөгү кээ бир жан аябастыктар

1. Кумурска үйүрлөрүнүн эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – бул кумурскалардын тамактарын бөлүшүшү. Бир үйүрдөгү эки кумурска кезиккенде, эгер бирөөсү ачка же суусанган болсо жана беркисинин курсагында чайналган жана жарым сиңген азык бар болсо, муктаж болгон кумурска тамак сурайт. Жана курсагы толо болгон кумурска буга эч качан терс жооп бербейт, тамагын аны менен бөлүшөт.

Кумурскалар личинкаларын да курсактарындагы азыктары менен багышат. Ал тургай көбүнчө өздөрүнө башкаларга бергенден азыраак калтырышат.¹³¹

2. Кумурска уяларында кемчиликсиз бир эмгек бөлүшүү бар жана ар бир кумурска өз милдетин болгон күчү менен аткарат. Бул кумурскалардын бири – бул эшик кайтаруучу кумурскалар. Бул кумурскалар уянын кире беришин кайтарууга милдеттүү. Уяга бир гана өз топторуна тиешелүү кумурскаларды киргизишет жана башкаларды киргизишпейт. Эшик кайтарган кумурскалардын баштарынын чоңдугу уянын кире бериши менен бирдей жана ушундай атайын пландалган баш түзүлүштөрү менен уянын эшигин тосуп турушат. Эшик кайтаруучулар эртеден кечке эч кыймылдабастан, эшиктин кире беришинде күтүшөт.¹³² Ошондуктан бир коркунуч учурунда душманга биринчилерден болуп ошолор каршы турушат.

3. Кумурскалар ашказанындагы тамакты бөлүшүү менен бирге, тапкан азык булактарын да мүмкүн болушунча көп кумурскага кабар берүүгө аракет кылышат. Кыймыл-аракеттеринде өзүн гана ойлогон бир күрөш жок. Азык булагын биринчи болуп тапкан кумурска курсагын толтуруп уяга кайтат. Кайтып келатканда, курсагынын учун бат бат жерге сүрүп турат жана химиялык бир ишарат калтырат. Муну менен гана чектелбейт, уяга келгенде, кыска убакытта бат-баттан айлануу жасайт. Муну 3-6 жолу кылат. Бул кыймыл-аракет уя курдаштарынын ага көңүл бурушун камсыздайт. Натыйжада табылганы тапкан кумурска азык булагына кайра келатканда, курдаштары да аны ээрчийт.

4. Жалбырак кыркуучу кумурска үйүрүнүн орто бойлуу жумушчулары күнүн жалбырак ташуу менен өткөрөт. Бирок жалбырак ташып баратканда, эч коргоосуз болушат. Өзгөчө бир чымын түрүнөн. Бул чымын түрү жумурткаларын кумурсканын башына таштайт. Кумурсканын денесинде акырындап өрчүп, жумурткадан чыккан чымын личинкасы жандыктын мээсине чейин илгерилеп, анын өлүмүнө себеп болушу мүмкүн. Жумушчу кумурскалар жалбырак ташып жаткан убакта бул коркунучтуу душмандардан өздөрүн коргой албай турган абалда болушат. Бирок алар үчүн бул милдетти аркалагандар бар. Ошол эле топто жашаган жапыс бойлуу кумурскалар ташып бараткан жалбырактардын үстүнө чыгып алышат жана чымын кол салган убакта бул кичинекей коргоочулар жалбырактын үстүнөн душман менен күрөшүшөт.¹³³

5. Кээ бир кумурскалар жалбырак биттеринин көп өлчөмдө шекердүү зат камтыган тамак сиңирүү калдыктары менен азыктанышат жана ошондуктан бул кумурскалар бал кумурскалары деп аталышат. Бал кумурскалары жалбырак битинен соргон мындай шекердүү азыкты уяларына ташышат жана ал жерде абдан кызыктуу бир ыкма менен кампалашат. Жаш жумушчу кумурскалардын кээ бирлери «тирүү банка» милдетин аткарышат. Балды жуткан жумушчулар уяга келгенде, ооздорунан балды кайра чыгарышып, балды сактай турган жаш жумушчулардын ооздоруна куюшат. Бал ташуучу кумурскалар денелеринин ылдыйкы тарабын шиширишип, бал чөйчөгү катары колдонушат. Кээде чоңдугу бир жүзүмчөлүк болушу мүмкүн. Ар бир бөлмөдө 25-30дайы буттары менен шыпка жабышып, кыймылдабай турушат. Эгер бирөөсү кулап түшсө, жумушчулар тарабынан мурдакы абалына кайтарылат. Тирүү банклар өзүндө сактаган бал ал кумурскадан болжол менен 8 эсе оор. Кышкысын же кургак мезгилдерде катардагы жумушчулар бал банкларына барышып, күнүмдүк азык муктаждыгын камсыздашат. Жумушчу кумурска оозун банка милдетин аткарган кумурсканын оозуна койот жана балды сактап турган кумурска бал чөйчөгүндөгү булчуңдарын кысып, кичинекей бир тамчы бал тамчылатат. Албетте, кумурскалардын өз эрки менен мындай бир кампалоо системасын иштеп чыгышы эч мүмкүн эмес. Болгондо да банка милдетин аткарган кумурска өзүн чоң бир курмандыкка чалууда. Өз оордугунан 8 эсе оор бир жүктү

көтөрүп алып, узак мөөнөт бою башы ылдый асылып туруу маанилүү бир жан аябастык жана бул кумурскалардын мындан күткөн эч кандай кызыкчылыгы жок. Чоң бир сабырдуулук менен башы ылдый асылып күтүшөт жана топтогу кумурскалардын бир-бирден тамактанышына жардамчы болушат. Бул ыкманын жана бул ыкмага ылайыктуу дене түзүлүшүнүн кокустуктар натыйжасында пайда болбошу анык чындык. Жана урпактар бою ар бир бал кумурскасы топторунда бул кызматты өз каалоосу менен аркалаган кумурскалар болуп келүүдө. Бул – бардык бал кумурскаларынын Раббилери болгон Аллахтын илхамы менен кыймылдашынын айдан ачык бир далили.

6. Кумурскалар көп колдонгон коргонуу ыкмасы – бул керек болгондо үйүрүн коргоо үчүн өлүмгө бел байлап душмандарына зыян берүүгө аракет кылуу. Көптөгөн кумурска түрү мындай өлүмгө бел байлаган кол салууларды ар кандай жол менен ишке ашырат. Бул кумурскалардын эң кызыктууларынын бири – бул Малайзиянын жамгыр токойлорунда жашаган кумурска түрү. Бул кумурсканын жаагынан денесинин артын көздөй узаган ууга толо бир суюктук беги бар. Эгер кумурска душмандарынын курчоосунда калса, курсак булчуңдарын абдан күчтүү кысып, суюктук безин айрыйт жана ууну душмандын үстүнө чачып, өзү өлөт.¹³⁴

7. Ургаачы жана эркек кумурскалар көбөйө алуу үчүн өз-өзүнчө курмандыктарга барышат. Жупташуу учурунан кыска мөөнөт өткөн соң эркек кумурска өлөт. Ургаачы кумурска болсо өзүнө ылайыктуу бир уя издейт жана тапканда ал жерге кирип, эң алгач канаттарын үзөт. Андан соң эшикти жаап жумалар бою, кээде айлар бою тамаксыз жана жалгыз калып, ханыша кумурска болуп, алгачкы жумурткаларын таштайт. Бул убакыт ичинде канаттарын жеп жашайт. Алгачкы жумурткадан чыккан личинкаларды өз шилекейи менен багат. Бул – ханыша кумурска өзү жалгыз өзүн курмандыкка чалып өткөргөн бир период. Ушундай жол менен өз үйүрүн куруп баштайт.

8. Эгер уялары басып алынса, кумурскалар кандай гана баага турбасын, балдарын коргоо үчүн аракет кылып баштайт. Уядагы аскер кумурскалар ылдам кол салуу болгон аймакка чабуул койот жана душман менен согушат. Жумушчу кумурскалар болсо жардамга муктаж личинкалардын өмүрүн сактап калуу үчүн бала бөлмөлөрүнө чуркашат. Личинкаларды жана жаш кумурскаларды ооздору менен уянын сыртына алып чыгышып, душмандары кеткенге чейин аларды бир жерге жашырышат.¹³⁵ Мындай бир коркунуч учурунда демейде кумурска сыяктуу бир жандыктан өз башын куткаруу үчүн, жашына турган бир жер издеши күтүлөт. Бирок аскер кумурскалар да, эшик кайтарган кумурскалар да, жумушчу кумурскалар да өз өмүрүн ойлошпойт. Баары башкалар үчүн өз өмүрүн ортого койот. Бул – жан аябастыктын эң жогорку чеги. Жана миллиондогон жылдардан бери бүт кумурскалар ушундай кылып келишүүдө.

Бул жерге чейин баяндалгандар – албетте, айбанаттар ааламында болуп жаткан абдан таң калыштуу кыймыл-аракеттерден. Бирок абдан көңүл бура турган жагдай – бул мындай таң калыштуу кыймыл-аракеттерди жасаган жандыктардын өтө кичинекей кумурскалар болушу. Кумурскалар – бул адамдар күн сайын көрүп, көнүп калган, көп маани бербеген жандыктар. Бирок алардын биз байкабаган мындай кыймыл-аракеттерин изилдегенибизде, алдыбызга чыккан акыл – эч көз жумууга болбой турганчалык терең. Көзгө көрүнбөй турганчалык кичинекей нерв байланыштарынан турган бир мээге ээ болгон бул жандыктар алардан эч күтүлбөгөн, аң-сезимдүүдөй окуяларды ишке ашырышат. Себеби бул жандыктар миллиондогон жылдан бери эч адашпастан, бирөөсү да дисциплинаны бузбастан аларга буйрулганды

кемчиликсиз аткарышууда. Алар Жаратуучусу Аллахка баш ийишкен жана Анын илхамы менен кыймылдашууда.

Кумурскалар сыяктуу бардык жандыктардын Аллахка болгон баш ийүүчүлүгү Куранда мындайча кабар берилет:

... Чындыгында, асмандарда жана жерде эмне бар болсо, баары – кааласа да, каалабаса да – Ага моюн сунат жана Ага кайтарылышууда. (Али Имран Сүрөсү, 83)

Аары уюктарындагы жан аябастыктар

Кумурскалардагы бүт тараптан төп келишкендик жана кызматташуу аары уюктарында да бар. Өзгөчө жумушчу аарылардын жан аябастыктары жумушчу кумурскаларга абдан окшошот. Эки түрдүн жумушчулары тең уяларындагы ханыша жана аларга тиешелүү болбогон личинкалар үчүн өлгөнгө чейин эч токтобостон кызмат кылышат.

Бир аары уюгунда ханыша, ханышаны төлдөтүүгө милдеттүү эркектер жана жумушчу аарылар болот. Уюктун бардык иштери жогоруда да айтылгандай жумушчу аарыларга тиешелүү. Уюктарды куруу, уюктун тазалыгы жана коопсуздугу, ханышаны жана эркек аарыларды багуу, личинкаларды кароо, жумурткалар чоңойо турган бөлмөлөрдү чоңойо турган аарыга (жумушчу, ханыша, эркек) ылайык куруу, ал бөлмөлөрдү даярдоо, тазалоо, жумурткалар өрчүй турган жылуулук жана нымдуулуктун камсыз кылынышы, аары личинкаларынын муктаждыкка жараша азыктандырылышы (аары сүтү, бал жана чаңча аралашмасы), шире, гүл чаңы, суу жана чайырдын топтолушу...

Бир жумушчу аарынын өмүр бою башынан өткөргөн баскычтарын жана бул доорлордо кылган жан аябастыктарын мындайча саноого болот:

1. Бир жумушчу аарынын өмүрү орточо 4-6 жума. Жумушчу тукумдан (куколка) чыккан соң 3 жумадан азыраак бир мөөнөт бою уянын ичинде эмгектенет. Биринчи кызматы өрчүп жаткан аарыларга бакчалык кылуу. Жумушчу кампалардан алган бал жана гүл чаңчалары менен тамактанат, бирок алган тамагынын көпчүлүгүн личинкаларга жедирет. Муну азыкты кайра чыгаруу жана башындагы белгилүү кээ бир бөлүп чыгаруу бездеринен чыгарган гельге окшош затты аларга берүү менен жасайт.

Бул жерде бир сааамга токтоп ойлонуу керек. Тукумдан жаңы чыккан бир жандык жасашы керек болгон милдетин кайдан билет жана муну эмне үчүн эч тоң моюндук кылбастан бардык бал аарылар жасашат? Негизи тукумдан чыккан бир бал аары эч кандай аң-сезим алааматы көрсөтпөстөн, өзүн курмандыкка чалбастан өз жашоосун улантууга аракет кылышы керек эле. Бирок мындай болбойт, аары андан күтүүгө болбой тургандай бир дисциплина жана жоопкерчилик аң-сезими менен бала бакчалык милдетин аткарат.

2. Жумушчу аары болжол менен 12 күндүк болгондо бал муму бездери да өрчүйт. Аары бул убакта личинкалар чоңойтулган жана азыктар жыйналган алты бурчтуу клеткалардан турган уюкту оңдоо жана кошумчаларды жасоо ишин баштайт.

3. Жумушчу аары 12 күндүктөн 3 жумалык болгонго чейин уяга кайткандар алып келген бал маңызы жана гүл чаңчаларын алат. Бал маңызын балга айлантып жыйнайт. Ошол эле учурда уюкту тазалоо ишин жасайт. Өлгөн аарыларды жана башка акыр-чикирлерди сыртка ташыйт.

4. 3 жумалык кезинде эми уюк үчүн керектүү болгон бал маңызы, гүл чаңчасы, суу жана чайырды жыйноого бара ала турган абалга келет.

Жетиштүү куракка жеткен жумушчулар бал маңызы берген гүлдөрдү издөө үчүн сыртка чыгышат. Азык топтоо абдан оор бир жумуш. Бир жумушчу аары 2-3 жума иштеген соң чарчайт жана өлөт.¹³⁶ Бирок эң негизгиси бир аары өз муктаждыгынан бир топ көп бал өндүрөт. Муну түшүндүрүү керек. Бир гана өз жашоосун улантуу үчүн күрөшкөн, аң-сезимсиз бир жандыктын мынчалык оор бир жумушту өжөрлүк менен, эч токтотпостон улантышын эч кайсы эволюционист калптар менен түшүндүрүү мүмкүн эмес.

Бул жерде Аллахтын дагы бир аятына кезигебиз. Мурда да айтылгандай, Аллах Нахл Сүрөсүндө бал аарыга бал өндүрүшүн «вахий кылганын» билдирет. Бал аарылардын мындай жогорку жан аябастык өрнөгүнүн жалгыз себеби ушул. Алар Раббилеринин аларга болгон буйругун аткарышууда. Бул чындыктын адамга жүктөгөн милдети болсо Нахл Сүрөсүндөгү аяттын уландысында кабар берилет; **«...Шек жок, ойлонгон бир коом үчүн чындыгында мында аяттар бар.» (Нахл Сүрөсү, 68-69)**

5. Жумушчу аарылар азык издөөгө чыгуудан мурда жасаган абдан маанилүү дагы бир милдети бар: кароолдук.

Ар бир бал аары уюгунун алдында кароол аарылар болот. Милдети – уюкка киргенге аракет кылган бейтааныштарга каршы туруу жана аларды артка чыгаруу. Уюктун жыты жыттанбаган кандайдыр бир жандык башка аарылар жана личинкалар үчүн бир коркунуч жана бир душман деп кабыл алынат.

Бир бейтааныш уюктун кире беришинде пайда болгондо кароол аарылар абдан катуу жооп беришет. Канаттарынын ыкчам бызылдашы жакын жердеги башка аарыларды чакырат. Кароолдор бейтаанышка уулуу ийнелерин колдонушат. Бул уу ошол эле учурда уюкта таркаган бир жытка ээ жана күчтүү бир коркунуч сигналы катары таасир берет. Натыйжада аарылар согушууга даяр болуп, уюктун кире беришине келишет.

Эгер кароол аары душманды чакса, жаралаган жерден уу киргизип, андан да көбүрөөк жыт чыгарат. Жыт канчалык күчтүү болсо, аарылар ошончолук толкунданышып, агрессивдүүрөөк болушат.¹³⁷

Бир аары уюгун коргоо негизи өзүн өзү өлтүрүү деген мааниге келиши мүмкүн. Бир бал аарынын ийнеси бир кирпичин тикени сыяктуу кичинекей окторго ээ. Ийне көп жандыктын этинен кайра чыкпайт. Аары учууга аракет кылганда, ийне териде жабышып калат жана аарынын курсагынын арка тарабы айрылат. Курсактын айрылган бөлүгүндө уу беши жана аны башкарган нервдер бар. Аары мындай жаракаттануудан өлүп жатканда, уюктун калган мүчөлөрү мындан пайда алат. Өлгөн аарыдан чыккан бөлүп чыгаруу беши курмандыктын жаракатына уу айдоосун уланта берет.¹³⁸

Кичинекей бир жандыктын дүйнөгө келгенден баштап, эч токтобостон жана чарчабастан башкалар үчүн иштешин, аларга абдан маани беришин жана ал тургай алар үчүн өлүмгө да бел байлашын кантип түшүндүрүүгө болот? Болгондо да дүйнөнүн бүт тарабындагы жана миллиондогон жылдан бери бүт бал аарылар жана кумурскалар бирдей жан аябастыктарды кылышууда. Кыпкыска өмүрүнө сансыз жан аябастыктарды батырган бул жандыктардын Улуу бир Жаратуучу болгон Аллахтын илхамы менен кыймылдашаары апачык бир чындык.

«Мен чындыгында, менин да Раббим, силердин да Раббинер болгон Аллахка тобокел кылдым. Ал маңдайынан кармап-көзөмөлдөбөгөн эч бир жандык жок. Сөзсүз менин Раббим туштуура бир жол үстүндө (туштуура жолдогуну коргоодо).» (Худ Сүрөсү, 56)

ЖЫЙЫНТЫК

Бул китепте кыймыл-аракеттеринен мисалдар берилген жандыктардын орток өзгөчөлүгү – бул алардын өз жанын аябас, мээримдүү жана боорукер болушу. Алардын баары балдарына, түгөйлөрүнө же кандайдыр бир айбанатка карата абдан коргоочу, мээримдүү кыймыл-аракеттер жасаган бул жандыктар ошол эле учурда бири-биринин коопсуздугу үчүн акылдуу чараларды көрүшүп, бири-бирине акылдуу ыкмалар менен тамак беришет, ал тургай, уста архитекторлор жана инженерлердей иштеп, архитектуралык кереметтерди жаратышат.

Бирок көп жолу кайталаганыбыз сыяктуу, унутпоо керек болгон маанилүү бир жагдай бар: бул жерде сөз болгон жандыктар – бул кээде кичинекей бир курт-кумурска, кээде бир канаттуу же бир бака. Көбүнчө бир мээси бар деп да айтууга мүмкүн болбогон бул жандыктардан мынчалык акылдуу жана илим талап кылган ачылыштарды, кыймыл-аракеттерди күтүү туура болобу?

Же бир курт-кумурска же бир канаттуу боорукердикти, мээримди жана өзүн курмандыкка чалууну билеби?

Бир айбандын мынчалык бийик руханий баалуулуктарга ээ болушу мүмкүнбү?

Бир пингвиндин өлүмгө бел байлап, түгөйүнө жана балдарына бекем, туруктуу болушун кантип түшүндүрүүгө болот?

Өздөрүн балдары менен душмандарынын арасына таштаган жейрендер же зебралар эмне үчүн мындай кылышат?

Жандуулуктун кокустуктар натыйжасында жансыз заттардан пайда болгонун жактаган эволюция теориясы үчүн бул суроолордун ар бири чоң бир көйгөй. Эволюционисттер жаныбарлар буларды инстинктери менен жасашат жана инстинкттери болсо гендеринде программаланган деп догма кылышат жана бул догмалары аларды андан да маанилүү бир туюкка камайт. Себеби мындай догманын артынан төмөнкүдөй бир суроо жаралат: **бул инстинкттерди, б.а. жан аябастыкты, мээримди, боорукердикти, уя куруу жөндөмдүүлүгүн жана илимин бул жаныбарлардын гендерине ким программалаган?** Кокустан, бир заматта фосфат, көмүртек сыяктуу жансыз элементтерден турган бир генде мындай өзгөчөлүктөрдүн программасы кандайча пайда болгон?

Эволюционисттердин бул суроолорго эч бир жообу жок. Бир гана боштукту толтуруу жана көп ойлонбогон адамдардын көздөрүн бойой алуу үчүн жаныбарлардын гендерине бул өзгөчөлүктөр «табият эне» тарабынан коддолгон дешет. Биз көп уккан сүйлөмдөрдүн бири - «табият жандыктарга балдарын багуу инстинктин берген» же «табият канаттууларга уя куруу жөндөмдүүлүгүн берет». Табияттын мындай күчү болушу мүмкүнбү? Табият деген нерсе – бул өзү да жаратылган дарактардын, таштардын,

дарыялардын, суунун, топурактын бир жыйындысы. Табияттын кайсы бөлүгү жаныбарларга мындай өзгөчөлүктөрдү тартуулоо күчүнө, жөндөмүнө, илим жана аң-сезимине ээ болду экен?

Табиятка жаратуучулук күчүн таңуулаган эволюционисттер түпкүрүндө Куранда сүрөттөлгөн кадимки баш тартуучу (каапыр) логикадан башка көз-карашта эмес, табиятты «кудай тутушат». Чынында болсо табияттын өзү бул өзгөчөлүктөрдүн эч бирине ээ болбогон, өзү да жаратылган жана жаратылып жаткан нерселердин жыйындысы. Куранда алсыз нерселерге кудайлыкты таңуулагандар мындайча кабар берилет:

Аны (Аллахты) койуп, (Анын ордуна) эч нерсе жаратпаган, тескерисинче өздөрү жаратылган, өздөрүнө да зыян да, пайда да жеткире албаган, өлтүрүүгө, жашатууга жана кайрадан тирилтип-жайууга күчтөрү жетпеген бир топ кудайларды (кудай) кылып алышты. (Фуркан Сүрөсү, 3)

Эч кандай күчү жана аң-сезими жок нерселердин (заттардын) башка нерселерге аң-сезим, мээ, жөндөм, руханий өзгөчөлүктөр бериши, акыл жана логика эрежелери жагынан, албетте эч мүмкүн эмес.

Чындык көз алдыбызда апачык турат: **бул жандыктарга боорукердикти, мээримди жана жан аябас кыймыл-аракеттерди жасаткан, Өзү чексиз мээримдүү жана боорукер болгон, бүт жандыктардын Жаратуучусу жана коргоочусу, Рахман жана Рахим болгон Аллах.**

Бул китепте абдан чектүү санда мисалдары берилген жан аябастыктар, боорукердик жана мээримдүүлүк мисалдары – бизди жана бүт нерселерди жараткан жана дайыма кармап турган Раббиздин чексиз боорукердигинин жана мээриминин көрсөткүчтөрү. Бир балапанды же кичинекей бир жейренди коргоо, багуу, кайтаруу чечимин алган – бул алардын аң-сезимсиз жана эч нерсеге акылы жетпеген энелери эмес. Аллах бул жандыктарга балдарын коргоону же багууну илхам кылгандыктан, алар күнү-түнү өлүмгө бел байлап, өз жандарын аябай аракет кылышууда.

Раббиздин чексиз мээримдүүлүгү жана боорукердиги бул жандыктарды эле эмес, бүт ааламды, анын ичинде адамды да курчап турат. Ошондуктан ойлонгон жана чындыкты көргөн абийирдүү жана акылдуу адамдар Аллахты минтип эскеришет:

«...Чынында менин Раббим бүт нерсени көзөмөлдөп-коргоочу.» (Худ Сүрөсү, 57)

Жана айткын: «Раббим, кечир жана мээримдүүлүк кыл, Сен мээримдүүлөрдүн эң жакшысысың.» (Мүминун Сүрөсү, 118)

ЭВОЛЮЦИЯ ЖАҢЫЛЫШТЫГЫ

Дарвинизм, башкача айтканда, эволюция теориясы – жаратылуу (креационизм) чындыгынан баш тартуу максатында ойлоп чыгарылган, бирок ийгиликке жете албаган илимге туура келбеген бир калп. Жандуулардын жансыз заттардан кокустуктар натыйжасында пайда болгонун жактаган бул теория ааламда жана жандууларда абдан ачык бир тең салмактуулук, жаратылуу чеберчилиги бар экендигинин илим тарабынан далилдениши менен бирге кыйрады.

Натыйжада бардык ааламды жана жандууларды Жаратуучу жараткандыгы жөнүндөгү чындык илим тарабынан да далилденди. Бүгүнкү күндө эволюция теориясын сактап калуу үчүн дүйнө жүзүндө жүргүзүлгөн пропаганда жалаң гана илимий чындыктардын бурмаланышы, теорияга жан тартуучу багытта жоромолдоо, илимий көрүнүшкө жамынып айтылган калптар жана алдамчылыктарга таянууда.

Бирок мындай пропаганда чындыкты жашыра албайт. Эволюция теориясынын эң чоң адашуу, калп экендиги акыркы 20-30 жылдан бери илим чөйрөсүндө барган сайын көп айтылууда. Өзгөчө 1980-жылдардан кийин жүргүзүлгөн изилдөөлөр Дарвинист көз-караштардын толугу менен туура эмес экендигин аныктады жана бул чындык көптөгөн илимпоздор тарабынан сөз кылынууда. Өзгөчө АКШда биология, биохимия, палеонтология сыяктуу ар кандай илим чөйрөлөрүнөн келген көптөгөн илимпоздор Дарвинизмдин туура эмес экендигин көрүүдө, жандуулардын жаралуусун эми «жаратылуу чындыгы» менен түшүндүрүшүүдө.

Дарвинди кыйраткан кыйынчылыктар

Эволюция теориясы тарыхы эски Грецияга чейин барган бир көз-караш болгонуна карабастан, 19-кылымда кеңири болуп ортого чыкты. Бул теорияны илим чөйрөсүнө киргизген эң маанилүү окуя – Чарльз Дарвиндин 1859-жылы чыгарган *Түрлөрдүн келип чыгышы* аттуу китеби эле. Дарвин бул китепте дүйнөдөгү бардык жандык түрлөрүнүн Жаратуучу тарабынан өз-өзүнчө жаратылганына каршы чыккан. Дарвиндин ойу бойунча, бардык түрлөр орток бир атадан келишкен жана убакыттын өтүшү менен кичинекей өзгөрүүлөр менен өзгөрүүлөргө дуушар болушкан.

Дарвиндин теориясы эч кандай так илимий табылгага таянган эмес; өзү да кабыл алгандай жөн гана бир «ой жүгүртүү» болчу. Ал тургай Дарвиндин китебиндеги «Теориянын кыйынчылыктары» аттуу узун бөлүмдө мойнуна алгандай, теория көптөгөн абдан маанилүү суроого жооп бере албайт эле.

Дарвин теориясына каршы кыйынчылыктар келечекте илим тарабынан жок кылынат, жаңы илимий табылгалар теориясын күчтөндүрөт деп үмүттөнгөн эле. Муну китебинде көп жолу белгилеп кеткен. Бирок илимдин өнүгүшү, Дарвиндин үмүтүнө каршы, теориянын негизги көз-караштарын бир-бирден жараксыз кылды.

Дарвинизмдин илим тарабынан кыйратылышын 3 негизги багытта кароого болот:

1) Теория жашоонун жер бетинде алгач кандайча пайда болгонун эч түшүндүрө албайт.
2) Теория сунуштаган «эволюция механизмдеринин» чындыгында эволюциялык күчкө ээ экендигин далилдеген эч кандай илимий далил жок.

3) Фоссилдер эволюция теориясынын туура эмес экендигин далилдейт.

Бул бөлүмдө бул үч негизги теманы тереңирээк карайбыз.

Өтө албаган алгачкы баскыч: жашоонун келип чыгышы

Эволюция теориясы бардык жандуу түрлөрү болжол менен мындан 3,8 миллиард жыл мурда алгачкы дүйнөдө пайда болгон жалгыз жандуу клеткадан келди деп айтышат. Жалгыз бир клетканын кандайча миллиондогон комплекстүү жандуу түрлөрүн пайда кылгандыгы жана эгер чындыгында мындай бир эволюция болгон болсо эмне үчүн бул процесстин издеринин фоссил булактарында байкалбашы теория түшүндүрө албаган суроолордон. Бирок булардан мурда сөз жүзүндөгү эволюция процессинин алгачкы баскычы жөнүндө сөз кылуу туура болот. Сөз кылынган ошол «алгачкы клетка» кантип пайда болду?

Эволюция теориясы жаратылуудан баш тарткандыктан, эч кандай табият үстү кийлигишүүнү кабыл албагандыктан, ал «алгачкы клетканын» эч кандай проект, план жана жөнгө салуу болбостон, табият мыйзамдары ичинде кокустуктан пайда болгонун айтат. Башкача айтканда, теория бойунча жансыз нерселер кокустуктар натыйжасында пайда болгон бир клетка жараткан болушу керек. Бирок бул – билинген эң негизги биология мыйзамдарына карама-каршы бир көз-караш.

«Жашоо жашоодон келет»

Дарвин китебинде жашоонун келип чыгышы жөнүндө эч сөз кылган эмес. Себеби анын доорундагы илим түшүнүгү жандыктарды абдан жөнөкөй бир структурада деп гипотеза кылышкан. Ортоңку кылымдан бери ишенилип келе жаткан «спонтане женерасйон» аттуу теория бойунча, жансыз нерселер кокустуктар менен чогулуп, жандуу бир нерсе жарата алышат деген ишеним бар болчу. Бул доордо коңуздар тамак таштандыларынан, чычкандар буудайдан пайда болот деген түшүнүктөр кеңири жайылган. Муну далилдөө үчүн ар кандай кызыктуу эксперименттер жасалган. Кир бир кебездин үстүнө буудай койулуп, бир аз күткөндө бул аралашмадан чычкан пайда болот деп божомолдонгон.

Эттердин курттары да жашоонун жансыз заттардан пайда болушу мүмкүн экендигине бир далил катары кабыл алынчу. Бирок кийинчерээк аныкталгандай, курттар өзүнөн-өзү жаралбайт эле, чымындар таштаган көзгө көрүнбөгөн личинкалардан чыгышат эле.

Дарвиндин *Түрлөрдүн келип чыгышы* аттуу китебин жазган учурда бактериялардын жансыз нерселерден пайда болушу ишеними илим дүйнөсүндө кеңири жайылган көз-караш болчу.

Бирок, Дарвин китебин чыгаргандан беш жылдан кийин атактуу Француз биолог Луи Пастер эволюциянын негизи болгон бул ишенимди толугу менен кыйратты. Пастер жасаган көптөгөн аракет жана эксперименттер натыйжасында барган жыйынтыгын мындай жыйынтыктайт: *«Жансыз заттардын жашоо пайда кылышы мүмкүн экендиги эми толугу менен тарыхка көмүлдү.»*¹³⁹

Эволюция теориясынын жактоочулары Пастердин табылгаларына көп жылдар бойу тиришишти. Бирок өнүккөн илим жандуу клетканын татаал түзүлүшүн ортого койгондо, жашоонун өзүнөн-өзү пайда болушу мүмкүн эместиги абдан ачык абалга келди.

20-кылымдагы натыйжасыз аракеттер

20-кылымда жашоонун келип чыгышы темасын изилдеген алгачкы эволюционист, атактуу орус биолог Александр Опарин болгон. Опарин 1930-жылдары сунуштаган көптөгөн тезистер менен жандуу клетканын кокустуктар натыйжасында пайда болушу мүмкүн экендигин далилдөөгө аракет жасады. Бирок

бул аракеттер ийгиликсиз аяктап, Опарин минтип мойунга алууга мажбур болгон: «Тилекке каршы, клетканын келип чыгышы эволюция теориясын толугу менен камтыган эң караңгы (белгисиз) чекитти түзүүдө.»¹⁴⁰

Опариндин жолунан жүргөн эволюционисттер жашоонун келип чыгышы темасын чече турган эксперименттер жасоону улантышты. Мындай эксперименттердин эң атактуусу Америкалык химик Станлей Миллер тарабынан 1953-жылы жасалган. Миллер алгачкы дүйнө атмосферасында бар деп эсептеген газдарды бир экспериментте бириктирип, бул аралашмага энергия кошуу менен протеиндердин структурасында колдонулган бир канча органикалык молекулаларды (амино-кислота) синтездеген.

Ал жылдары эволюция атына маанилүү бир баскыч катары таанытылган бул эксперименттин жараксыз экендиги жана экспериментте колдонулган атмосферанын дүйнө шарттарынан абдан айырмалуу экендиги кийинки жылдарда ачыкка чыккан.¹⁴¹

Көпкө уланган бир жымжырттыктан кийин Миллер өзү да колдонгон атмосфера чөйрөсүнүн чындыктан алыс экендигин мойнуна алган.¹⁴²

Жашоонун келип чыгышы маселесин түшүндүрүү үчүн 20-кылым бойу жасалган эволюционисттик аракеттердин баары ийгиликсиз аяктады. Сан Диего Скриппс Институтунан атактуу гео-химик Жеффрей Бада эволюционисттердин *Earth* журналынын 1998-жылкы санында чыккан макалада бул чындыкты мындайча кабыл алат:

Бүгүн, 20-кылымды артка калтырып жатып, дагы эле 20-кылымга киргенде ээ болгон эң чоң чечилбеген маселе алдыбызда турат: Жашоо жер бетинде кантип башталды?¹⁴³

Жашоонун комплекстүүлүгү

Эволюция теориясынын жашоонун келип чыгышы темасында мынчалык чоң жоопсуз маселеге кабылышынын негизги себеби – эң жөнөкөй деп саналган жандуу структуралардын да укмуштуу татаал түзүлүшкө ээ болушу. **Жандуу клетка адамзат жасаган бардык технологиялык продукттардан да татаал түзүлүшкө ээ.** Натыйжада бүгүн дүйнөнүн эң алдыңкы лабораторияларында да жансыз заттар чогултулуп, жандуу бир даана клетка өндүрүү мүмкүн эмес болууда.

Бир клетканын жаралышы үчүн керектүү шарттар кокустуктар менен эч түшүндүрүлө албай турган деңгээлде көп. Клетканын эң негизги түзүүчү бөлүкчөсү болгон протеиндердин кокустуктар натыйжасында синтезделүү (пайда болуу) ыктымалдуулугу 500 аминокислотадан турган орточо бир протеин үчүн $1/10^{950}$ ге барабар. Бирок математикада $1/10^{50}$ дөн кичине ыктымалдуулуктар иш жүзүндө ишке ашпас, башкача айтканда, 0 деп кабыл алынат. Клетканын ядросунда жайгашкан жана генетикалык маалыматты сактаган ДНК молекуласы болсо, таң калаарлык бир маалымат сактоочу болуп саналат. Адам ДНКсы камтыган маалымат эгер кагазга түшүрүлсө, 500 беттен турган 900 томдук бир китепкана болоору эсептелүүдө.

Бул жерде абдан кызыктуу дагы бир дилемма бар: ДНК жалаң гана бир канча атайын протеиндердин (энзимдердин) жардамы менен жуптала алат. Бирок бул энзимдердин синтези да жалаң гана ДНКдагы маалыматтар жардамы менен ишке ашат. Бири-биринен көз-каранды болгондуктан, жупталуу ишке ашышы үчүн экөөсү тең бир убакта бар болушу керек. Бул болсо «жашоо өзүнөн-өзү пайда болду» деген сценарийди жокко чыгарууда. Сан Диего Калифорния университетинен атактуу

эволюционист проф. Лесли Оргел *Scientific American* журналынын 1994-жылы октябрдагы санында бул чындыкты мындайча мойунга алат:

*Абдан комплекстүү түзүлүшкө ээ болгон протеиндердин жана нуклеиндик кислоталардын (РНК жана ДНК) бир жерде жана бир учурда кокустуктан пайда болушу – ыктымалдуулуктан абдан алыс. Бирок булардын бири болбостон, экинчисин алуу (жасоо) да мүмкүн эмес. Ошондуктан, адам баласы жашоонун химиялык процесстер натыйжасында келип чыгышынын такыр мүмкүн эместиги жыйынтыгына барууга мажбур болууда.*¹⁴⁴

Шек жок, эгер жашоонун табигый таасирлер натыйжасында келип чыгышы мүмкүн эмес болсо, анда жашоо табият үстү бир абалда «жаратылганын» кабыл алуу керек. Бул чындык негизги максаты «жаратылыштан (натыйжада Аллахтан) баш тартуу» болгон эволюция теориясын апачык жараксыз кылууда.

Эволюциянын ойлоп табылган механизмдери

Дарвиндин теориясын жараксыз кылган экинчи негизги сокку, теория «эволюция механизмдери» катары сунуштаган эки түшүнүктүн да чындыгында эч кандай эволюциялык күчкө ээ эмес экендигин түшүнүү натыйжасында ишке ашты.

Дарвин чыгарган эволюция көз-карашын толугу менен «табигый тандалуу» механизмине байланыштырган эле. Бул механизмге берген мааниси китебинин атынан да ачык көрүнүп турат эле: *Түрлөрдүн келип чыгышы, табигый тандалуу жолу менен...*

Табигый тандалуу табияттагы жашоо күрөшү ичинде табигый шарттарга ылайыктуу жана күчтүү жандуулардын жашоосун улантаары көз-карашына таянат. Мисалы, жырткыч жаныбарлар тарабынан коркунучка кабылган бир кийик тобунда ылдамыраак чуркаган кийиктер жашоосун улантат. Натыйжада кийик тобу ылдам жана күчтүү кийиктерден куралат. Бирок, албетте, бул механизм кийиктерди эволюция кылбайт, аларды башка жаныбар түрүнө, мисалы аттарга айландырбайт.

Демек, табигый тандалуу механизми эч кандай эволюциялык күчкө ээ эмес. Дарвин да бул чындыкты билчү жана *Түрлөрдүн келип чыгышы* аттуу китебинде «*Пайдалуу өзгөрүүлөр пайда болмойунча, табигый тандалуу эч нерсе кыла албайт*» деп айтууга мажбур болгон.¹⁴⁵

Ламарктын таасири

Мындай «пайдалуу өзгөрүүлөр» кантип болмок? Дарвин ошол учурдун алгачкы илим түшүнүгү ичинде бул суроого Ламаркка таянуу менен жооп берүүгө аракет жасаган. Дарвинден мурда жашаган Француз биолог Ламарктын ойу бойунча, жаныбарлар жашоолору бойу ишке ашкан физикалык өзгөрүүлөрдү кийинки урпактарга өткөрүп берүүдө, урпактан урпакка чогулган мындай өзгөрүүлөр натыйжасында жаңы жаныбар түрлөрү пайда болууда эле. Мисалы, Ламарктын ойу бойунча, жирафтар жейрендерден пайда болгон эле, бийик дарактардын жалбырактарын жеш үчүн аракет кылып жатып, урпактан урпакка мойундары узарып кеткен эле.

Дарвин да ушул сыяктуу мисалдар берген. Мисалы, *Түрлөрдүн келип чыгышы* аттуу китебинде тамак табуу үчүн сууга түшкөн кээ бир аюулар убакыттын өтүшү менен киттерге айланды деп айткан.¹⁴⁶

Бирок Мендел тапкан жана 20-кылымда өнүккөн генетикалык илим менен бекемделген тукум куучулук мыйзамдары «ээ болунган өзгөчөлүктөрдүн кийинки урпактарга берилиши» жомогун толугу

менен кыйратты. Мунун натыйжасында табигый тандалуу «жалгыз» жана натыйжада толугу менен жарабаган бир механизм болуп калды.

Нео-Дарвинизм жана мутациялар

Дарвинисттер болсо бул абалга бир чечүү жолун табуу үчүн 1930-жылдардын аягында «Модерн синтетикалык теорияны» же кеңири таралган аты менен нео-дарвинизмди чыгарышты. Нео-дарвинизм табигый тандалуунун жанына «пайдалуу өзгөрүү себеби» катары мутацияларды, башкача айтканда, жаныбарлардын гендеринде радиациялар сыяктуу тышкы таасирлер же копиялоо каталары натыйжасында пайда болгон бузулууларды кошушту.

Бүгүнкү күндө дагы эле дүйнөдө эволюция атына жарактуулугун сактаган модел – бул нео-дарвинизм. Теория жер бетинде жашаган миллиондогон жандык түрү, бул жаныбарлардын кулак, көз, өпкө, канат сыяктуу сансыз комплекстүү органдары «мутацияларга», башкача айтканда, генетикалык бузулууларга таянган бир процесс натыйжасында пайда болду деп эсептейт. Бирок теорияны жокко чыгарган ачык бир илимий чындык бар: **Мутациялар жаныбарларды жакшы жакка өзгөртпөйт, тескерисинче дайыма жаныбарларга тескери таасир беришет.**

Мунун себеби абдан жөнөкөй: ДНК абдан комплекстүү түзүлүшкө ээ. Бул молекулада пайда болгон ар кандай туш келе (стохастикалык) бир таасир жалаң гана зыян берет. Америкалык генетикчи Б.Г. Ранганатхан муну мындайча түшүндүрөт:

*Мутациялар – кичинекей, стохастикалык жана зыяндуу. Кээ-кээде гана ишке ашат жана эң жакшы ыктымалдуулук учурунда эч кандай таасир жаратпайт. Бул үч өзгөчөлүк мутациялардын эволюциялык бир өнүгүү жарата албасын көрсөтөт. Ансыз деле жогорку даражада өзгөчө бир организмде пайда болгон бир туш келе өзгөрүү – же таасирсиз болот же болбосо зыяндуу. Бир кол саатында болгон бир өзгөрүү ал кол саатын жакшыртпайт. Чоң ыктымалдуулук менен ага зыян келтирет же эң жакшы учурда ага эч кандай таасир бербейт. Бир жер титирөө бир шаарды өнүктүрбөйт, ага кыйроо алып келет.*¹⁴⁷

Чындыгында эле бүгүнкү күнгө чейин эч бир пайдалуу, башкача айтканда, генетикалык маалыматты жакшырткан, өнүктүргөн мутация мисалы байкалган жок. Бардык мутациялардын зыян алып келгени байкалды. Эволюция теориясы тарабынан «эволюция механизми» катары көрсөтүлгөн мутациялардын чындыгында жандууларды бузган, майып кылган генетикалык окуя экендиги ачык түшүнүлдү. (Адамдарда мутациялардын эң көп кездешкен натыйжасы – бул рак оорусу). Албетте, талкалоочу, бузуучу бир механизм «эволюция механизми» боло албайт. Табигый тандалуу болсо, Дарвин да кабыл алгандай, «өзү жалгыз эчтеке кыла албайт». Бул чындык бизге табиятта эч кандай «эволюция механизми» жок экендигин көрсөтөт. Демек, эволюция механизми жок болгон болсо, эволюция деп аталган кыялдагы процесс эч качан болгон эмес.

Фоссилдер: ортоңку звено жок

Эволюция теориясы жактаган сценарийдин эч болбогондугунун эң ачык көрсөткүчү – бул фоссилдер (мис. вулкан атылганда жаныбар, канаттуу же өсүмдүк жабышып катып калган таш калдыктар).

Эволюция теориясы бойунча, бардык жандуулар бири-биринен пайда болгон. Мурда бар болгон бир жандуу түрү убакыттын өтүшү менен башка бир түргө айланган жана бардык түрлөр ушундай жол менен пайда болгон. Теория бойунча, мындай өзгөрүүлөр миллиондогон жылдарга барабар узун убакытта болгон жана баскыч баскыч алдын (өйдө) көздөй уланган.

Мындай учурда сөз кылынган узун убакыт бойу өзгөрүү процесси ичинде сансыз көп «ортоңку звенолордун» пайда болуп, жашап өткөн болушу керек эле.

Мисалы, өткөн учурларда балык өзгөчөлүктөрүнө ээ болгонуна карабастан, бир тараптан да кээ бир сойлоп жүрүүчү өзгөчөлүктөргө ээ болгон жарым балык-жарым сойлоп жүрүүчү жандыктар жашаган болушу керек эле. Же сойлоп жүрүүчү өзгөчөлүктөрү менен бирге, бир тараптан да кээ бир канаттуу өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон сойлоп жүрүүчү-канаттуу пайда болгон болушу керек эле. Булар бир өткөөл абалда болгондуктан, майып, кемчиликтүү, кээ бир органдары жарым-жартылай болгон жандыктар болушу керек эле. Эволюционисттер өткөн учурда жашап өткөн деп ишенген мындай теориялык жандыктарды «ортоңку звенолор (формалар)» деп аташат.

Эгер чындыгында мындай түрдөгү жандыктар өткөн учурларда жашаган болгондо, алардын сандары жана түрлөрү миллиондогон, ал тургай миллиарддаган болушу керек эле. Жана мындай майып, кемчиликтүү жандыктардын калдыктарынын сөзсүз фоссилдери табылышы керек эле. Дарвин *Түрлөрдүн келип чыгышы* китебинде муну мындайча түшүндүрөт:

*Эгер теориям туура болсо, түрлөрдү бири-бирине байланыштырган сансыз көп ортоңку формалардын (звенелордун) түрлөрү сөзсүз жашаган болушу керек... Булардын жашап өткөндүгүнүн далилдери жалаң гана фоссил калдыктары арасынан табылышы мүмкүн.*¹⁴⁸

Бирок бул сөздөрдү жазган Дарвин мындай ортоңку формалардын фоссилдеринин эч табылбаганын да билчү. Мунун теориясы үчүн чоң бир тупик экенин көрүп турган. Ошондуктан, Түрлөрдүн келип чыгышы китебинин «Теориянын кыйынчылыктары» (Difficulties on Theory) аттуу бөлүмүндө мындай деп жазган эле:

Эгер чындап эле түрлөр башка түрлөрдөн акырын өнүгүү менен келип чыккан болсо, эмне үчүн сансыз ортоңку өткөөл звенолорго учурабай жатабыз? Эмне үчүн табият бир хаос абалында эмес, толугу менен белгиленген жана орду ордунда? Сансыз ортоңку өткөөл звено болушу керек, бирок эмне үчүн жер бетинин сансыз көп катмарында көмүлүү таппай жатабыз... Эмне үчүн ар бир геологиялык түзүлүш жана ар бир катмар мындай звенолорго толо эмес? Геология жакшы даражаландырылган бир процесс ортого чыгарбоодо жана балким бул менин теорияма каршы айтыла турган эң чоң каршы пикир болот. (Кошумча динот: Charles Darwin, The Origin of Species, s. 172, 280)

Дарвиндин үзүлгөн үмүтү

Бирок 19-кылымдын ортосунан бери дүйнөнүн бардык тарабында кемчиликтүү жандык фоссилдери изделгенине карабастан, мындай ортоңку формалардын бир да фоссили табыла албады. Жасалган казуулар жана изилдөөлөрдө табылган табылгалар, эволюционисттердин үмүтүн үзүп, жандуулардын бир заматта, кемчиликсиз жана толук органдары менен пайда болгонун көрсөттү.

Атактуу англиялык палеонтолог (фоссил илимпозу) Дерек В. Агер бир эволюционист болгонуна карабастан, бул чындыкты мындайча мойунга алат:

*Маселе мындай: Фоссил табылгаларын жакшылап изилдегенде, түрлөр же класстар деңгээлинде болсун, дайыма бир эле чындыкка жолугабыз; баскычтуу эволюция жолу менен эмес, бир заматта жер бетинде пайда болгон группаларды көрөбүз.*¹⁴⁹

Башкача айтканда, фоссил табылгаларында бардык жандуу түрлөрү ортолорунда эч кандай өткөөл форма болбостон, кемчиликсиз абалдарында бир заматта пайда болушкан. Бул Дарвин жактаган көз-карашка толугу менен карама-каршы. Тагыраак айтканда, бул – жандуу түрлөрүнүн жаратылгандыгын көрсөткөн абдан күчтүү бир далил. Себеби бир жандуу түрүнүн башка бир түрдөн («атасынан») эч кандай эволюция болбостон, бир заматта жана кемчиликсиз бир абалда пайда болушунун жалгыз түшүндүрмөсү болуп «ал түрдүн жаратылган болушу» саналат. Бул чындык атактуу эволюционист биолог Дуглас Футуйма тарабынан да кабыл алынат:

«Жаратылуу жана эволюция жашап жаткан жандуулардын келип чыгышын түшүндүрүүнүн альтернативдүү эки жолу. Жандуулар дүйнөдө же толугу менен толук жана кемчиликсиз бир абалда пайда болушкан же мындай болгон эмес. Эгер мындай болгон эмес болсо, анда бир өзгөрүү процесси натыйжасында алардан мурда бар болгон кээ бир жандуу түрлөрүнөн эволюциялашып, жаралган болушу керек. Бирок, эгер кемчиликсиз жана толук абалда пайда болгон болсо, анда чексиз күч-кудурет ээси бир акыл тарабынан жаратылган болушу керек.»¹⁵⁰

Фоссилдер болсо жандуулардын жер бетинде кемчиликсиз жана толук абалда пайда болгонун көрсөтүүдө. Башкача айтканда, «түрлөрдүн келип чыгышы» - Дарвин ойлогондун тескерисинче, эволюция эмес, жаратылуу.

Адамдын эволюциясы жомогу

Эволюция теориясынын жактоочулары эң көп сөз кылган тема – адамдын жаралышы темасы. Бул жөнүндө дарвинисттер бүгүнкү күндө жашаган адамды маймыл сыяктуу ар кандай жандыктардан келип чыккан деген гипотезаны жакташат. 4-5 миллион жыл мурда башталды деп гипотеза кылынган бир процессте заманбап адам менен аталары арасында «ортоңку формалар» жашаган деп айтылат. Чындыгында толугу менен ойлоп табылган бул сценарийде төрт негизги «категория» саналат:

- 1- австралопитек
- 2- хомо хабилис
- 3- хомо эректус
- 4- хомо сапиенс

Эволюционисттер адамдардын сөз жүзүндөгү алгачкы маймыл сымал атасын «түштүк маймылы» маанисине келген «австралопитек» деп аташат. Бул жандыктар чындыгында өлүп жок болгон бир маймыл түрү гана. Лорд Солли Зукерман жана профессор Чарльз Окснорд сыяктуу Англия жана АКШдан дүйнөгө таанымал эки анатомист тарабынан жасалган терең изилдөөлөр бул жандыктардын жалаң гана өлүп жок болгон бир маймыл түрүнө тиешелүү экендигин жана адамдарга эч кандай окшошпогондугун көрсөткөн.¹⁵¹

Эволюционисттер адам эволюциясынын кийинки баскычын «хомо», башкача айтканда, адам деген класска бөлүшөт. Көз-караш бойунча хомо сериясындагы жандыктар австралопитектерден көбүрөөк өнүккөн. Эволюционисттер бул түрдүү жандыктарга тиешелүү фоссилдерди биринин артынан бирин тизип алышып, ойлоп табылган эволюция графигин жасашат. Бул график ойлоп табылган, себеби иш

жүзүндө бул ар түрдүү класстар арасында эволюциялык байланыш бар экендиги эч качан далилдене алган эмес. Эволюция теориясынын 20-кылымдагы эң маанилүү жактоочуларынын бири Эрнст Майр «Хомо сапиенске баруучу чынжыр – иш жүзүндө кайып (жок)» деп бул чындыкты кабыл алат.¹⁵²

Эволюционисттер «австралопитек > хомо хабилис > хомо эректус > хомо сапиенс» деп катарга койууда бул түрлөрдүн ар биринин кийинкисинин атасы сыяктуу көрүнүш сүрөттөшөт. Чындыгында болсо палеонтологдордун акыркы табылгалары австралопитек, хомо хабилис жана хомо эректустун дүйнөнүн ар кайсы аймактарында бир учурда жашаганын көрсөттү.¹⁵³ Мындан тышкары, хомо эректус классына тиешелүү адамдардын бир бөлүгү азыркы учурга чейин жашаган, хомо сапиенс неандерталец жана хомо сапиенс сапиенс (заманбап адам) менен бир эле чөйрөдө жанаша жашашкан.¹⁵⁴

Бул болсо бул класстардын бири-биринин атасы деген көз-караштын туура эмес экендигин ачык далилдейт. Гарвард университети палеонтологу Стефен Жай Гоулд өзү да бир эволюционист болгонуна карабастан, дарвинист теория такалган бул жарды (тупикти) мындайча түшүндүрөт:

«Эгер бири-бири менен бир убакта жашаган үч түрдүү хоминид (адам сымал) сүрөтү бар болгон болсо, анда биздин санжыра дарагыбыз эмне болду? Булардын бири экинчисинен келип чыкпагандыгы ачык. Мындан тышкары, бири экинчиси менен салыштырылганда, эволюциялык бир өзгөрүү тенденциясын көрсөтпөөдө.»¹⁵⁵

Кыскача айтканда, массалык маалымат каражаттарында же окуу китептеринде орун алган ойлоп табылган бир топ «жарым маймыл, жарым адам» жандыктардын сүрөттөрү аркылуу, башкача айтканда, пропаганда жолу менен гана сактоого аракет кылынган «адамдын эволюциясы» сценарийи – эч кандай илимий далили, таянычы жок бир жомок гана.

Бул теманы көп жылдар бойу изилдеген, өзгөчө австралопитек фоссилдери жөнүндө 15 жыл изилдөө жасаган Англиянын эң атактуу жана урматтуу илимпоздорунун бири Лорд Солли Зукерман, бир эволюционист болгонуна карабастан, маймыл сымал жандыктардан адамга чейин улануучу чыныгы бир санжыра дарагы жок экендиги жөнүндөгү жыйынтыкка барган.

Зукерман, мындан тышкары, кызыктуу бир «илим көрсөткүчү» даярдаган. Илимий катары кабыл алган илим тармактарынан, илимден алыс деп кабыл алган илим тармактарына чейин бир катарга койгон. Зукермандын бул таблицасы бойунча, эң «илимий», башкача айтканда, так далилдерге таянган илим тармактары – химия жана физика. Катарда булардан кийин биология илимдери, андан кийин коомдук илимдер келет. Бул катардын эң «илимден алыс» бөлүгүндө болсо, Зукермандын ойу бойунча, телепатия, алтынчы сезим сыяктуу «сезимден тышкаркы кабылдоо» түшүнүктөрү жана ошондой эле «адамдын эволюциясы» бар! Зукерман катардын бул учун мындайча түшүндүрөт:

*Объективдүү чындыктын чөйрөсүнөн чыгып, биологиялык илим катары гипотеза кылынган бул чөйрөлөргө, башкача айтканда, сезимден тышкаркы кабылдоо жана адамдын фоссил тарыхынын түшүндүрүлүшүнө киргенибизде, эволюция теориясына ишенген бир адам үчүн бардык нерсе мүмкүн экендигин көрөбүз. Ал тургай, теорияларына чындап ишенген бул адамдардын бири-бирине туура келбеген жоромолдорду да бир эле убакта кабыл алышы да мүмкүн.*¹⁵⁶

Мына «адамдын эволюциясы» жомогу да – теорияларына далилсиз ишенген бир топ адамдардын тапкан кээ бир фоссилдерди өздөрү каалагандай божомолдоолорунан гана турат.

Дарвиндин формуласы!

Буга чейин караган бардык илимий далилдер менен бирге, ылайыктуу көрсөңүз, эволюционисттердин кандайча күлкүмүштүү ишенимге ээ экендигин жаш балдар да түшүнө турган ачык бир мисал менен көрсөтөлү.

Эволюция теориясы жандыктар кокусунан пайда болду деген ойду жактайт. Демек, бул көз-караш бойунча, жансыз жана акылсыз атомдор биригип, алгач клетканы жаратышкан жана андан кийин ошол эле атомдор кандайдыр бир жол менен башка жандыктарды жана адамды жаратышкан. Эми ойлонуп көрөлү: жандыктардын негизи болгон көмүртек, фосфор, азот, калий сыяктуу элементтерди бир жерге чогултканыбызда бир заттар тобу пайда болот. Бул атомдордун тобу кандай процесстерден өткөрүлбөсүн, бир даана да жандык жарата албайт. Кааласаңыз бир «эксперимент» да жасайлы жана эволюционисттер жактаган, бирок ачык үн менен айта албаган көз-карашын алардын атынан «Дарвин формуласы» деген ат менен анализдеп көрөлү:

Эволюционисттер көптөгөн, чоң идиштердин ичине жандыктардын түзүлүшүндө болгон фосфор, азот, көмүртек, кычкылтек, темир, магний сыяктуу элементтерден каалашынча салышсын. Ал тургай нормалдуу шарттарда кездешпеген, бирок бул аралашма ичинде болсун деп каалаган заттарды да бул идишке салышсын. Бул аралашманын ичине каалашынча аминокислота, каалашынча (бир даанасынын кокусунан пайда болуу ыктымалдуулугу $1/10^{950}$ болгон) протеин кошушсун. Бул аралашмаларга каалаган деңгээлде ысыктык жана нымдуулук беришсин. Буларды каалаган эң алдыңкы инструменттер менен аралаштырышсын. Идиштердин жанына дүйнөнүн алдыңкы илимпоздорун койушсун.

Бул адистер атадан балага, урпактан урпакка өткөрүп, алмак-салмак миллиарддаган, ал тургай триллиондогон жылдар бойу идиштердин башында туруп күтүшсүн. Бир жандык пайда болушу үчүн кандай шарттар керек болгон болсо, каалагандай шарт түзүү эркин болсун. Бирок эмне гана кылышпасын, ал идиштерден эч качан бир жандык чыгара алышпайт. Жирафтарды, арстандарды, аарыларды, булбулдарды, тоту куштарды, аттарды, дельфиндерди, гүлдөрдү, орхидеяларды, банандарды, апельсиндерди, алмаларды, курмаларды, помидорлорду, коондорду, дарбыздарды, жүзүмдөрдү, түркүн түстүү көпөлөктөрдү жана ушулар сыяктуу миллиондогон жандык түрүнүн эч бирин жарата алышпайт. Бул жерде саналган бул жандыктардын бирөөсүн эмес, булардын жалгыз бир клеткасын да пайда кыла алышпайт.

Кыскача айтканда, акылсыз атомдор бир жерге чогулуп, клетка жарата алышпайт. Кийин кайрадан бир чечим кабыл алып, бир клетканы экиге бөлүп, андан кийин кайра кайра чечим кабыл алышып, электрондук микроскопту ойлоп тапкан, анан өз клеткасынын түзүлүшүн бул микроскоп жардамы менен изилдеген профессорлорду жарата алышпайт. Зат жалаң гана Аллахтын жогорку күч-кудурет менен жаратышы аркылуу гана жашоого ээ болот.

Мунун тескерисин жактаган эволюция теориясы болсо – акылга толугу менен туура келбеген бир жалган гана. Эволюционисттер жактаган көз-караштарды бир аз гана ойлоонуу, жогоруда мисалда көрсөтүлгөндөй, бул чындыкты апачык көрсөтөт.

Көз жана кулактагы технология

Эволюция теориясы эч качан түшүндүрө албаган башка бир нерсе – көз жана кулактагы кабылдоонун жогорку сапаты.

Көз менен байланыштуу темага өтүүдөн мурда «кантип көрүп жатабыз?» суроосуна кыскача жооп берели. Бир заттан келген нурлар көздөгү торчого тескери болуп түшөт. Бул нурлар бул жердеги клеткалар тарабынан электрдик импульстарга (сигналдарга) айландырылат жана мээнин арка тарабындагы көрүү борбору деп аталган кичинекей бир чекитке жетет. Бул электрдик импульстар бир канча процесстен кийин мээдеги көрүү борборунда сүрөттөлүш катары кабылданат. Бул маалыматтарды алгандан кийин эми ойлонолу:

Мээ жарык өткөрбөйт. Башкача айтканда, мээнин ичи капкараңгы, жарык мээ жайгашкан жерге чейин кире албайт. Көрүү борбору деп аталган жер – капкараңгы, жарык эч жетпеген, балким эч биз көрбөгөндөй караңгы бир жер. Бирок, сиз бул чымкый караңгылыкта нурдуу, түркүн-түстүү бир дүйнөнү көрүп жатасыз.

Болгондо да, бул көрүнүш ушунчалык даана жана сапаттуу болгондуктан, 21-кылым технологиясы да бардык мүмкүнчүлүктөргө карабастан мынчалык даана сүрөттөлүшкө жете алган жок. Мисалы, азыр окуп жаткан китебиңизди, китепти кармаган колуңузду караңыз, андан соң башыңызды көтөрүп, айлананызды караныз. Азыр көрүп турган дааналык жана сапаттагы бул сүрөттөлүштү башка бир жерден көрдүңүзбү? Мынчалык сапаттуу сүрөттөлүштү сизге дүйнөнүн эң алдыңкы фирмасынын эң алдыңкы телевизор экраны да тартуулай албайт. 100 жылдан бери миңдеген инженерлер мындай даана сүрөттөлүшкө жетүү үчүн аракет кылышууда. Бул үчүн заводдор, ири ишканалар курулууда, изилдөөлөр жүргүзүлүүдө, план жана проекттер жасалууда. Ошого карабастан, телевизор экранын бир карап, колуңуздагы китепти карап салыштырып көрүңүз. Экөө арасында сүрөттөлүштүн дааналыгы жана сапаты арасында чоң бир айырма байкайсыз. Болгондо да, телевизор экраны сизге эки өлчөмдүү бир сүрөттөлүш тартуулайт, сиз болсо үч өлчөмдүү, тереңдиги бар бир сүрөттөлүштү көрүп жатасыз.

Көп жылдар бойу он миңдеген инженер үч өлчөмдүү телевизор жасоого, көздүн көрүү сапатындай сапатка жетүүгө аракет кылышууда. Ооба, үч өлчөмдүү бир телевизор жасай алышты, бирок аны көз айнексиз үч өлчөмдүү кылып көрүүгө мүмкүн эмес, ошондой эле бул үч өлчөм – жасалма. Арка тарабы бозомук, алдыңкы тарабы болсо кагаздан жасалган декорация сыяктуу көрүнөт. Эч качан көз көргөн сыяктуу даана жана сапаттуу бир сүрөттөлүш жаралбайт. Камерада да, телевизордо да сөзсүз сүрөттөлүштө сапат, дааналык төмөндөшү болот.

Эволюционисттер ушундай сапаттуу жана даана сүрөттөлүштү жараткан механизм кокусунан жаралды деген ойду жакташат. Азыр бирөө сизге бөлмөңүздөгү телевизор кокусунан пайда болду, атомдор чогулду жана бул сүрөттөлүш пайда кылган инструментти (телевизорду) пайда кылды десе сиз эмне деп ойлойсуз? Миңдеген адам чогулуп жасай албаган нерсени атомдор кантип жасашсын?

Көз көргөн сапаттан алда канча төмөн болгон бир сүрөттөлүштү пайда кылган нерсе кокусунан пайда болбосо, көз жана көз көргөн сүрөттөлүштүн да кокусунан пайда боло албашы айдан ачык. Ушул эле абал кулакка да тиешелүү. Тышкы кулак айланадагы үндөрдү кулак лакатору жардамы менен топтоп, ортоңку кулакка берет; ортоңку кулак үн толкундарын күчөтүп, ички кулакка өткөрүп берет; ички кулак бул толкундарды электрдик импульстарга айландырып, мээге жөнөтөт. Көрүү процессинде болгон сыяктуу угуу процесси да мээдеги угуу борборунда ишке ашат.

Көздөгү абал кулакка да тиешелүү, башкача айтканда, мээ жарык өткөрбөгөн сыяктуу, үн да өткөрбөйт. Ошондуктан, сырт тарап канчалык ызы-чуу болсо да, мээнин ичи толугу менен жымжырттыкта. Ошого карабастан, эң даана үндөр мээде кабылданат. Үн өткөрбөгөн мээңизде бир

оркестрдин симфонияларын угасыз, көчө толо адамдардын бардык ызы-чуусун угасыз. Бирок ошол учурда атайын бир прибор менен мээниңдин ичиндеги үн өлчөнсө, ал жерде толук жымжырттык өкүм сүрүп жаткандыгы байкалат.

Жогорку сапаттуу сүрөттөлүштү алуу үчүн аракет кылынган сыяктуу, үн үчүн да ондогон жылдар бойу ушундай аракеттер жасалууда. Үн жаздыруу аппараттары, музыкалык борборлор, көптөгөн электрондук аппараттар, үндү кабылдаган музыка системалары—бул аракеттердин кээ бир жыйынтыктары. Бирок болгон технология, бул технологияда иштеген миңдеген инженер жана адиске карабастан, кулак пайда кылган даана жана сапаттагы бир үнгө жете алынган эмес. Музыкалык аппарат өндүргөн эң ири фирма тарабынан өндүрүлгөн эң сапаттуу музыкалык борборду элестетип көрүңүз. Үн жаздырганда, сөзсүз үндүн бир бөлүгү жоголот же бир аз болсо да шум пайда болот же музыкалык борборду жандырганда, музыка баштала электе эле бир шум угасыз. Бирок адам денесиндеги технологиянын продукту болгон үндөр абдан даана жана кемчиликсиз. Адамдын кулагы музыкалык борбордогу сыяктуу шум жаратпайт, үн кандай болсо ошондой угат. Бул абал адам жаралгандан бери уланып келе жатат.

Бүгүнкү күнгө чейин адам баласы жасаган эч кайсы сүрөттөлүш жана үн аппараты көз жана кулак сыяктуу сапат жана ийгиликтеги бир кабылдоочу боло алган жок.

Ошондой эле, көрүү жана угуу процессинде, булардан сырткары, абдан чоң дагы бир чындык бар.

Мээнин ичинде көргөн жана уккан аң-сезим кимге тиешелүү?

Мээнин ичинде, түркүн түстүү дүйнөнү караган, симфонияларды, чымчыктардын сайраганын уккан, гүлдү жыттаган ким?

Адамдын көздөрүнөн, кулактарынан, мурдунан келген импульстар электрдик сигнал катары мээге барат. Биология, физиология же биохимия китептеринде бул сүрөттөлүштүн мээде кантип пайда болоору жөнүндө көптөгөн терең маалыматтар окуй аласыз. Бирок бул тема жөнүндөгү эң маанилүү чындыкты эч жерден көрбөйсүз: мээде бул электрдик сигналдарды сүрөттөлүш, үн, жыт жана сезүү катары кабылдаган ким?

Мээнин ичинде көзгө, кулакка, мурунга муктаж болбостон бардык бул нерселерди кабылдаган бир аң-сезим бар. Бул аң-сезим кимге тиешелүү?

Албетте, бул аң-сезим – мээни түзгөн нервдер, май катмары жана нерв клеткаларына тиешелүү эмес. Мына ушул себептен улам, бардык нерсе заттан гана турат деген дарвинист-материалисттер бул суроолордун эч бирине жооп бере алышпайт. Себеби, бул аң-сезим – Аллах жараткан рух. Рух сүрөттөлүштү көрүү үчүн көзгө, үндү угуу үчүн кулакка муктаж эмес. Ал тургай, ойлонуу үчүн мээге муктаж эмес.

Бул ачык жана илимий чындыкты окуган ар бир адам мээ ичиндеги бир канча см³дук, капкараңгы жерге бардык ааламды үч өлчөмдүү, түркүн түстүү, көлөкөлүү жана жарык нурлуу кылып батырып койгон улуу Аллахты ойлонуп, Андан коркуп, Ага корголошу зарыл.

Материалисттик ишеним (дин)

Буга чейин карагандарыбыз эволюция теориясынын илимий табылгаларга ачык карама-каршы келген бир көз-караш экендигин көрсөттү. Теориянын жашоонун келип чыгышы жөнүндөгү ойу илимге эч туура келбейт, теория жактаган эволюция механизмдеринин эч кандай эволюциялык күчү жок жана

фоссилдер теория муктаж болгон ортоңку формалардын эч качан жашабаганын көрсөтүүдө. Бул учурда, албетте, эволюция теориясы илимге туура келбеген бир пикир катары тарыхка калтырылышы керек. Тарыхта да «дүйнө борбордуу аалам» модели сыяктуу көптөгөн пикирлер илимден чыгарылып салынган. Бирок эволюция теориясы илим катары сакталып калууга аракет кылынууда. Ал тургай кээ бир адамдар теорияга сын-пикирлерди «илимге кол салуу» катары көрсөтүүгө аракет кылышууда. Эмнеге мындай?..

Бул абалдын себеби – эволюция теориясынын кээ бир чөйрөлөр үчүн андан эч баш тартыла албай турган догма бир ишеним болушунда. Бул чөйрөлөр материалисттик философияга эч кандай далилсиз байланып алышкан жана дарвинизмди болсо жападан жалгыз материалисттик көз-караш катары жакташууда.

Кээде муну ачык-ачык мойнуна да алышат. Гарвард университетинен атактуу бир генетикчи жана ошол эле учурда алдыңкы бир эволюционист болгон Ричард Левонтин «алгач материалист, андан соң илимпоз» экенин мындайча мойнуна алат:

Биздин материализмге бир ишенимибиз бар, априори (мурдатан (далилсиз) кабыл алынган, туура деп гипотеза кылынган) бир ишеним бул. Бизди дүйнөгө материалисттик түшүндүрмө жасоого зордогон нерсе – илимдин ыкмалары жана эрежелери эмес. Тескерисинче, материализмге болгон «априори» байланышыбыз себептүү, дүйнөгө материалисттик түшүндүрмө алып келген изилдөө ыкмаларын жана түшүнүктөрүн чыгарабыз. Материализм абсолюттук туура болгондон кийин, Илахи бир түшүндүрүүнүн ортого чыгышына жол бере албайбыз.¹⁵⁷

Бул сөздөр – дарвинизмдин материалисттик философияга байлануу (көз-каранды болуу) үчүн жашатылган бир догма экендигинин ачык баяны. Бул догма заттан башка эч кандай жандык жок деп гипотеза жасайт. Ошондуктан, жансыз, аң-сезимсиз, акылсыз зат жашоону жаратты деп ишенет. Миллиондогон ар түрдүү жандыктарды, мисалы чымчыктар, балыктар, жирафтар, кабыландар, курт-кумурскалар, дарактар, гүлдөр жана адамдарды заттардын өз-ара реакциялары аркылуу, башкача айтканда, жааган жамгыр, чагылган аркылуу жансыз заттар ичинен жаралып калды деп кабыл алат. Чындыгында болсо бул акылга да, илимге да сыйбайт. Бирок дарвинисттер өз сөздөрү менен айтканда «Илахи бир (Кудай жаратты деген) түшүндүрмөнүн ортого чыкпашы» үчүн мындай нерсени жактоону улантышууда.

Жандуулардын келип чыгышына материалисттик көз-караш менен карабаган адамдар болсо төмөнкү ачык чындыкты көрүшөт: бардык жандыктар – жогорку бир күч-кудурет, илим жана акыл ээси болгон бир Жаратуучунун чыгармалары. Жаратуучу – бардык ааламды жоктон бар кылып жараткан, эң кемчиликсиз абалда жасаган жана бардык жандыктарды жаратып, келбет берген Аллах.

Эволюция теориясы дүйнө тарыхынын эң таасирдүү сыйкыры

Бул жерде муну да айта кетүү керек: алдын-ала сын-пикирсиз, эч кандай идеологиянын таасири астында калбастан, жалаң гана акылын жана логикасын колдонгон ар бир адам илим жана маданияттан алыс коомдордун негизсиз ишенимдерин элестеткен эволюция теориясынын ишенүүгө мүмкүн эмес бир көз-караш экендигин оңой эле түшүнөт.

Жогоруда да айтылгандай, эволюция теориясына ишенгендер чоң бир идиштин ичине көптөгөн атомду, молекуланы, жансыз заттарды толтуруп койсо, булардын аралашмасынан убакыт өтүшү менен

ойлонгон, акыл жүгүрткөн, ачылыштар жасаган профессорлор, университет студенттери, Эйнштейн, Хаббл сыяктуу илимпоздор, Франк Синатра, Шарлтон Хестон сыяктуу искусство адамдары, ошондой эле лимон дарактары, гүлдөр, жаныбарлар чыгат деп ишенишүүдө. Болгондо да мындай акылга сыйбас пикирге ишенгендер – илимпоздор, профессорлор, илимдүү адамдар болууда. Ошол себептен, эволюция теориясы үчүн «дүйнө тарыхынын – эң чоң жана эң таасирдүү сыйкыры» сөзүн колдонуу туура болот. Себеби дүйнө тарыхында адамдардын мынчалык акылын башынан алган, акыл жана логика менен ойлонууларына тоскоолдук кылган, көздөрүнүн алдына бир перде сыяктуу тосмо тартып, алардын айдан ачык чындыктарды көрүүлөрүнө тоскоол болгон башка ишеним же көз-караш жок. Бул эски египеттиктердин күн кудайы Рага, африкалык кээ бир уруулардын тотемдерге, Саба калкынын күнгө сыйынуусунан, Аз. Ибрахимдин коомунун колдору менен жасап алган идолдорго, Аз. Мусанын коомунун өздөрү алтындан жасаган музоого сыйынуусунан бир топ коркунучтуу (рисктүү) жана акылга сыйбас бир сокурдук. Чындыгында бул абал – Аллах Куранда ишарат кылган акылсыздык. Аллах кээ бир адамдардын андап-түшүнүүлөрүнүн жабылып калаарын жана чындыктарды көрүүгө алсыз болуп калаарын көптөгөн аятында билдирген. Бул аяттардын кээ бирлери төмөнкүдөй:

Шек жок, чындыктан баш тарткандарды эскертсең да, эскертпесең да алар үчүн айырмасы жок; (алар) ишенишпейт. Аллах алардын жүрөктөрүн жана кулактарын мөөрлөгөн; көздөрүнүн үстүндө перделер бар. Жана чоң азап – аларга. (Бакара Сүрөсү, 6-7)

... Жүрөктөрү бар, бирок аны менен андап-түшүнүшпөйт, көздөрү бар, бирок аны менен көрүшпөйт, кулактары бар, бирок аны менен угушпайт. Алар – айбандар сыяктуу, ал тургай андан да төмөн. Дал ушулар – капылет калгандар.» (Араф Сүрөсү, 179)

Аллах башка аятында болсо бул адамдардын укмуштар (можизалар) көрсө да ишенбей турган деңгээлде сыйкырланып калгандыктарын мындайча билдирет:

Алардын үстүнө асмандан бир эшик ачсак, ал жерден жогору көтөрүлсөлөр да, сөзсүз «Көздөрүбүз айландырылып койулду, балким биз сыйкырланган бир коомбуз» деп айтышат. (Хижр Сүрөсү, 14-15)

Мынчалык көп адамдарга бул сыйкырдын таасир этиши, адамдардын чындыктардан мынчалык алыс кармалышы жана 150 жыл бул сыйкырдын бузулбашы болсо - сөздөр менен түшүндүрүүгө мүмкүн болбой турган деңгээлде таң калаарлык бир абал. Себеби, бир же бир канча адамдын ишке ашышы мүмкүн эмес сценарийлерге, акылга жана логикага сыйбаган нерселерге толгон пикирлерге ишенишин түшүнүүгө болот. Бирок дүйнөнүн төрт бурчундагы адамдардын акылсыз жана жансыз атомдордун кокусунан бир чечим кабыл алышып, чогулушуп, укмуштай уюштуруу, дисциплина, акыл жана аң-сезим көрсөтүп, кемчиликсиз бир система менен иштеген ааламды, жандуулар үчүн ыңгайлуу болгон ар кандай өзгөчөлүккө ээ болгон жер планетасын жана сансыз көп комплекстүү системалар менен камсыз кылынган жандыктарды жараткандыгына ишенишинин – «сыйкырдан» (гипноздон) башка бир түшүндүрмөсү жок.

Аллах Куранда баш тартуучу философиянын жактоочусу болгон кээ бир адамдардын кээ бир сыйкырлар аркылуу адамдарга таасир бергендигин Аз.Муса жана Фираун арасында болгон бир окуя аркылуу бизге билдирет. Аз.Муса Фираунга (Фараонго) чындык, акыйкат динди түшүндүргөндө, Фираун Аз.Мусага өзүнүн «илимдүү сыйкырчылары» менен адамдар топтолгон бир жерде жолугуусун айтат. Аз.Муса сыйкырчылар менен жолугушканда, сыйкырчыларга алгач «таланттарын» көрсөтүшүн буйрук кылат. Бул окуяны баяндаган аяттар мындай:

(Муса:) «Силер таштагыла» деди. (Асаларын) таштаары менен, адамдардын көздөрүн сыйкырлап жиберисти, аларды коркутушту жана (ортого) чоң бир сыйкыр алып келген болушту. (Араф Сүрөсү, 116)

Байкалгандай, Фираундун сыйкырчылары жасаган «калптары» менен, Аз.Муса жана ага ишенгендерден башка, адамдардын баарын сыйкырлай алышкан. Бирок алардын таштаган нерселерине каршы Аз.Муса ортого койгон далил алардын бул сыйкырын, аяттагы баян менен «ойлоп тапкандарын жуткан», башкача айтканда таасирсиз кылган:

Биз Мусага: «Асанды ташта» деп вахий кылдык. (Ал таштап жибергенде) бир карашты, ал бардык ойлоп тапкан нерселерин топтон жутууда. Ушундайча чындык өз ордун тапты, алардын бардык кылып жаткандары жараксыз болду. Ал жерде жеңилишти жана басмырланып тескери бурулушту. (Араф Сүрөсү, 117-119)

Аятта да билдирилгендей, мурда адамдарды сыйкырлоо менен аларга таасир берген бул адамдар кылган нерселердин бир алдамчылык экендиги билинээри менен бул адамдар уят болуп, басмырланышкан. Бүгүнкү күндө да бир сыйкырдын таасири менен калп илимий көрүнгөн акылга такыр сыйбас жалгандарга ишенген жана буларды жактоого жашоосун арнагандар эгер бул ойлорунан (дарвинизмден) баш тартышпаса, чындыктар толугу менен ачыкка чыкканда жана «бул сыйкыр бузулганда», катуу уят болушат. Алсак, дээрлик 60 жашына чейин эволюцияны жактаган жана атесит бир философ болгон, бирок кийин чындыктарды көргөн Малкольм Муггеридж эволюция теориясынын жакынкы келечекте кабыла турган абалын мындайча сүрөттөйт:

«Мен өзүм эволюция теориясынын, өзгөчө жайылган тармактарында, келечектин тарых китептеринде эң чоң анекдот темаларынын бири болооруна толук ишендим. Келечек урпактар мынчалык чирик жана белгисиз бир гипотезанын таң калаарлык абалда кабыл алынганын таң калуу менен тосушат.»¹⁵⁸

Бул келечек алыста эмес, тескерисинче, абдан жакын бир келечекте адамдар «кокустуктардын» илах (кудай) боло албашын түшүнүшөт жана эволюция теориясы дүйнө тарыхынын эң чоң калпы жана эң күчтүү сыйкыры деп аталып калат. Бул күчтүү сыйкырдан (гипноздон) дүйнөнүн төрт бурчунда адамдар абдан бат кутула башташты. Эволюция калпынын сырын үйрөнгөн көптөгөн адамдар бул калпка кантип ишенгенин таң калуу менен ойлонушууда.

Айтышты: «Сен – Улуксун, бизге үйрөткөнүңдөн башка биздин эч кандай илимибиз жок.

Чындыгында, Сен – бардык нерсени билүүчү, өкүм жана хикмат (терең акыл) ээсиң.»
(Бакара Сүрөсү, 32)

ДИШНОТТОР

1. Cemal Yıldırım, *Evrım Kuramı ve Bađnazlık*, Bilgi Yayınları, s.47
2. John Sparks, *The Discovery of Animal Behavior*, Little Brown and Company, Boston 1982, s.114-117
3. Hoimar Von Ditfurth, *Dinozorların Sessiz Gecesi 1*, Alan Yayıncılık, Kasım 1996, İstanbul, Çev: Veysel Atayman, s. 12-19)
4. Gordon R. Taylor, *The Great Evolution Mystery*, Harper & Row Publishers 1983, s. 222
5. Hoimar Von Ditfurth, *Dinozorların Sessiz Gecesi 1*, Alan Yayıncılık, Kasım 1996, İstanbul, Çev: Veysel Atayman, s. 12-19
6. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, Onur Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 1996, s. 273
7. Francis Darwin, *The Life and Letters of Charles Darwin*, Cilt I, New York: D. Appleton and Company, 1888, s.374
8. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 310
9. Cemal Yıldırım, *Evrım Kuramı ve Bađnazlık*, s. 185
10. Gordon Taylor, *The Great Evolution Mystery*, s. 221
11. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 275
12. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, s. 304
13. Cemal Yıldırım, *Evrım Kuramı ve Bađnazlık*, s. 34
14. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, s.186
15. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, s.302
16. Cemal Yıldırım, *Evrım Kuramı ve Bađnazlık*, s. 49
17. Peter Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, 1902, I. Bölüm, (<http://www.etext.org/Politics/Spunk/library/writers/kropotki/sp001503/index.html>)
18. *Bilim ve Teknik*, sayı 190, s.4
19. Peter Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, 1902, II. Bölüm,
20. John Maynard Smith, *The Evolution of Behavior*, Scientific American, Aralık 1978, cilt 239, no.3, s. 176
21. Gordon Taylor, *The Great Evolution Mystery*, s. 223
22. Essentials of Biology, Janet L. Hopson ve Norman K. Wessells, McGraw-Hill Publishing Company 1990, Bölüm 45, s. 837-839
23. *Scientific American*, cilt. 229, Eylül 1978, s.3
24. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s. 4
25. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.4
26. Peter JB Slater, *The Encyclopedia of Animal Behavior*, Facts On File Publications, New York 1987, s. 87
27. Glenn Oeland, "Emperors of the Ice", *National Geographic*, cilt. 189, no.3, Mart 1996, s. 64
28. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, Arthaud 1996, s.16
29. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 85
30. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York 1978, s. 13-14
31. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.24, 90
32. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.86
33. David Attenborough, *The Life of Birds*, Princeton, New Jersey 1998, s. 233, 234
34. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York 1978, s. 47
35. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 89
36. Peter JB Slater, *The Encyclopedia of Animal Behavior*, s.42 ve David Attenborough, *Life of Birds*, s. 234-235
37. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.88
38. David Attenborough, *Life of Birds*, s.225
39. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 14
40. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.13-14
41. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 149-151
42. The Marvels of Animal Behavior, *National Geographic Society*, 1972 sf.301 ve David Attenborough, *Life of Birds*, s. 228
43. C.Koswing, *Genel Zooloji*, İstanbul 1945, 145-148,
44. Thor Larsen, Polar Bear:Lonely Nomad of the North, *National Geographic*, Nisan 1971, s.574
45. International Wildlife, November- December 94, s.15
46. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 15
47. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 16
48. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 17
49. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.6
50. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s. 27
51. Russel Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 19
52. Yaşadığımız Dünya, David Attenborough, s. 105-106
53. Tony Seddon, *Animal Parenting*, Facts On File Publications, New York 1989, s. 31

54. David Attenborough, *Yaşadığımız Dünya*, Türkçesi Nejat Ebcioğlu, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1985, s. 104-105
55. Tony Seddon, *Animal Parenting*, Facts On File Publications, New York 1989, s. 19
56. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 59
57. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 72
58. Roger B. Hirschland, *How Animals Care For Their Babies*, National Geographic Society, s. 6
59. Jacques Cousteau, *The Ocean World of Jacques Cousteau*, The Adventure of Life, World Publishing, New York 1973, s.44
60. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.20
- 61. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 104-105**
62. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 288-292
63. A.Vincent, The Improbable Seahorse, *National Geographic*, Ekim 1994 ve Bilim ve Teknik, sayı 356, Temmuz 1997, s.34-40
64. Hayvanlar Ansiklopedisi, C.B.P.C. Publishing Ltd., Phoebus Publishing Company, s. 92
65. Hayvanlar Ansiklopedisi, C.B.P.C. Publishing Ltd., Phoebus Publishing Company, s. 33
66. Hayvanlar Ansiklopedisi, C.B.P.C. Publishing Ltd., Phoebus Publishing Company, s. 37
67. Jacques Cousteau, *The Ocean World of Jacques Cousteau*, Quest for food, s.32
68. Jacques Cousteau, *The Ocean World of Jacques Cousteau*, Quest for food, s. 35
69. Jacques Cousteau, *The Ocean World of Jacques Cousteau*, Quest for food, s.53
70. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s. 26
71. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s. 26
72. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 26
73. Hayvanlar Ansiklopedisi, C.B.P.C. Publishing Ltd., Phoebus Publishing Company, s. 246-247
74. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s. 26
75. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.53-54
76. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.55
77. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.43-45
78. Peter JB Slater, *The Encyclopedia of Animal Behavior*, s. 88
79. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.1
80. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.56-58
81. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s. 36
82. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.47-48
83. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s. 50
84. David Attenborough, *Life of Birds*, s.258
85. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s. 1
86. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s.53
87. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, E.P. Dutton New York, 1978, s. 52
88. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.52
89. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.52-53
90. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.51-52
91. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s. 53
92. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s.52
93. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 270
94. Peter JB Slater, *The Encyclopedia of Animal Behavior*, s. 86
95. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.20
96. Bilim ve Teknik, Nisan 1998, no. 365, s.12 ve Science et Vie, Şubat 1998.
97. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 256
98. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 100
99. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s. 123-124
100. David Attenborough, *Life of Birds*, s.262
101. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 263
102. David Attenborough, *Life of Birds*, s. 279
103. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, sf. 95
104. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s. 32
105. Douglas W. Tallany, *Scientific American*, Ocak 1999, cilt 280, n. 1, s. 53
106. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s.34
107. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.36-42
108. Peter Kropoktin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, 1902, I. Bölüm
109. Cemal Yıldırım, *Evrım Kuramı ve Bağnazlık*, s. 48- 49
110. Tony Seddon, *Animal Parenting*, s.42
111. Peter JB Slater, *The Encyclopedia of Animal Behavior*, s.114
112. Edward O. Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis*, The Belknap Press of Harvard University Press, England 1975, s. 123
113. David Attenborough, *Yaşadığımız Dünya*, İnkılap Kitabevi 1985, s.178

114. Edward O. Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis*, The Belknap Press of Harvard University Press, England 1975, s.123
115. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 69
116. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.66-67
117. David Attenborough, *Yaşadığımız Dünya*, s. 185
118. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.66-67
119. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.77
120. Hayvanlar Ansiklopedisi, s.105
121. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 75
122. David Attenborough, *Life of Birds*, s.140
123. Bilim ve Teknik, Eylül 1992, s.58
124. Hayvanlar Ansiklopedisi, (Memeliler), s.29
125. Hayvanlar Ansiklopedisi, (Memeliler), s. 80
126. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.69
127. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s.72
128. John Sparks, *The Discovery of Animal Behavior*, s. 264
129. Giovanni G. Bellani, *Quand L'oiseau Fait Son Nid*, s.20
130. Peter Kropoktin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, 1902, I. Bölüm
131. Peter Kropoktin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, 1902, I. Bölüm
132. Bert Hölldobler-Edward O. Wilson, *The Ants*, Harvard University Press, 1990, s.330-331
133. *National Geographic*, Temmuz 1995, s. 100
134. Bert Hölldobler-Edward O. Wilson, *Journey To The Ants*, Harvard University Press, 1994, s .71
135. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 43
136. Hayvanlar Ansiklopedisi, Böcekler, s. 97-98
137. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 22-23
138. Russell Freedman, *How Animals Defend Their Young*, s. 63
139. Sidney Fox, Klaus Dose, *Molecular Evolution and The Origin of Life*, New York: Marcel Dekker, 1977, s. 2
140. Alexander I. Oparin, *Origin of Life*, (1936) New York, Dover Publications, 1953 (Reprint), s.196
141. "New Evidence on Evolution of Early Atmosphere and Life", *Bulletin of the American Meteorological Society*, c. 63, Kasım 1982, s. 1328-1330
142. Stanley Miller, *Molecular Evolution of Life: Current Status of the Prebiotic Synthesis of Small Molecules*, 1986, s. 7
143. Jeffrey Bada, *Earth*, Şubat 1998, s. 40
144. Leslie E. Orgel, *The Origin of Life on Earth*, *Scientific American*, c. 271, Ekim 1994, s. 78
145. Charles Darwin, *The Origin of Species: A Facsimile of the First Edition*, Harvard University Press, 1964, s. 189
146. Charles Darwin, *The Origin of Species: A Facsimile of the First Edition*, Harvard University Press, 1964, s. 184
147. B. G. Ranganathan, *Origins?*, Pennsylvania: The Banner Of Truth Trust, 1988.
148. Charles Darwin, *The Origin of Species: A Facsimile of the First Edition*, Harvard University Press, 1964, s. 179
149. Derek A. Ager, "The Nature of the Fossil Record", *Proceedings of the British Geological Association*, c. 87, 1976, s. 133
150. Douglas J. Futuyma, *Science on Trial*, New York: Pantheon Books, 1983. s. 197
151. Solly Zuckerman, *Beyond The Ivory Tower*, New York: Toplinger Publications, 1970, s. 75-94; Charles E. Oxnard, "The Place of Australopithecines in Human Evolution: Grounds for Doubt", *Nature*, c. 258, s. 389
152. J. Rennie, "Darwin's Current Bulldog: Ernst Mayr", *Scientific American*, Aralık 1992
153. Alan Walker, *Science*, c. 207, 1980, s. 1103; A. J. Kelso, *Physical Antropology*, 1. baskı, New York: J. B. Lipincott Co., 1970, s. 221; M. D. Leakey, *Olduvai Gorge*, c. 3, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, s. 272
154. *Time*, Kasım 1996
155. S. J. Gould, *Natural History*, c. 85, 1976, s. 30
156. Solly Zuckerman, *Beyond The Ivory Tower*, New York: Toplinger Publications, 1970, s. 19
157. Richard Lewontin, "The Demon-Haunted World", *The New York Review of Books*, 9 Ocak 1997, s. 28
158. Malcolm Muggeridge, *The End of Christendom*, Grand Rapids: Eerdmans, 1980, s.43